

سنت‌های دینی و حکمرانی پایدار آب: مطالعه تطبیقی میان اسلام، مسیحیت، یهودیت، هندوئیسم، بودیسم و سنت‌های بومی

چکیده

بحران جهانی آب صرفاً یک چالش فنی یا مدیریتی نیست بلکه ابعاد اخلاقی، فرهنگی و ارزشی مربوط به رابطه انسان و طبیعت را نیز در بر می‌گیرد. لذا این پژوهش با رویکرد کیفی-تحلیلی و تطبیقی و با بهره‌گیری از چارچوب نظری تلفیقی اصول طراحی الینور اوستروم برای حکمرانی منابع مشترک با اخلاق زیست‌محیطی دینی و ارزش‌های اخلاق زیست‌محیطی دینی، به بررسی جایگاه آب و اصول اخلاقی حفاظت از آن در شش سنت دینی اصلی جهان (اسلام، مسیحیت، یهودیت، هندوئیسم، بودیسم و سنت‌های بومی) می‌پردازد. تحلیل تطبیقی متون دینی و منابع ثانویه حاکی از آن است که علیرغم تفاوت‌های الهیاتی و فرهنگی، برخی اصول اخلاقی مشترک در میان سنت‌های مورد مطالعه قابل مشاهده است؛ از جمله: (۱) تقدس و حیات‌بخشی آب، (۲) مسئولیت اخلاقی در حفاظت از آن، (۳) عدالت در دسترسی و توزیع، و (۴) وجود سازوکارهای هنجاری یا نهادی برای حفاظت از منابع آبی. این پژوهش استدلال می‌کند که این اصول می‌توانند به‌عنوان منابع هنجاری مکمل، چارچوب‌های معاصر حکمرانی پایدار آب (مانند IWRM^۱ و SDG^۲ 6) را از طریق مشروعیت‌بخشی، بسیج اجتماعی و پر کردن خلأ انگیزشی تقویت کنند. ادغام آموزه‌های دینی با دانش مدرن از راه‌هایی چون تدوین منشورهای اخلاقی، مشارکت نهادهای دینی در سیاست‌گذاری و احیای نهادهای سنتی مدیریت آب، می‌تواند به افزایش تاب‌آوری و مقبولیت اجتماعی سیاست‌های آب بینجامد. با این حال، به دلیل تمرکز بر متون مقدس، پژوهش نیازمند مطالعات میدانی و بررسی‌های تجربی برای سنجش کاربست عملی این اصول به ویژه در مطالعات مردم‌نگاری و تحلیل نهادی در جوامع دینی است.

کلیدواژه‌ها: بحران آب، اخلاق زیست‌محیطی دینی، حکمرانی پایدار آب، اصول اوستروم، مطالعه تطبیقی ادیان، ارزش‌های معنوی آب.

Religious Traditions and Sustainable Water Governance: A Comparative Study of Islam, Christianity, Judaism, Hinduism, Buddhism, and Indigenous Traditions

Abstract

The global water crisis transcends mere technical or managerial challenges; it fundamentally reflects an ethical-value crisis in the human-nature relationship. Employing a qualitative-analytical and comparative approach, this study integrates the theoretical framework of Ostrom's ten design principles for common-pool resource governance (eight original plus two supplementary: adaptation to local conditions and nested institutional coordination) with religious environmental ethics to examine the status of water and the ethical principles of its conservation within six major world religious traditions (Islam, Christianity, Judaism, Hinduism, Buddhism, and Indigenous traditions). A content analysis of sacred texts and secondary sources reveals that despite theological and cultural differences, four common ethical principles can be identified: (1) the sacredness and life-giving nature of water; (2) moral responsibility for protection (as stewardship or duty); (3) justice in access and distribution; and (4) the existence of concrete normative/legal mechanisms to ensure protection. The study argues that these principles can serve as complementary normative resources to strengthen contemporary sustainable water governance frameworks (such as IWRM and SDG 6) by providing legitimacy, mobilizing social participation, and filling motivational gaps. The integration of religious teachings with modern knowledge—through mechanisms such as developing ethical charters, engaging religious institutions in policymaking, and revitalizing traditional water management institutions—can enhance the resilience and social acceptability of water policies. However, given the study's focus on sacred texts, further field and empirical research is needed to assess the practical application of these principles within religious communities.

۱. رویکردهای یکپارچه منابع آب

۲ - هدف ششم توسعه پایدار (دسترسی به آب و بهداشت برای همه)

Keywords: Water crisis; religious environmental ethics; common-pool resource governance; comparative religion; sustainable water governance.

Extended Abstract

Introduction

Introduction

The global water crisis is not merely a technical or managerial challenge; it fundamentally reflects an ethical-value crisis in the human-nature relationship. Despite significant advances in integrated water resources management (IWRM) and related policy frameworks, purely technocratic and economic approaches often lack the deep ethical and cultural grounding needed to foster intrinsic motivation, cultural legitimacy, and intergenerational justice. Religious and spiritual traditions, which shape the worldviews of more than 80% of the world's population, offer rich normative resources that can complement and deepen contemporary water governance. However, systematic comparative research that extracts shared ethical principles across multiple religious traditions and explicitly links them to operational governance frameworks—such as Elinor Ostrom's design principles for common-pool resource management—remains scarce. The present study addresses this gap by asking: What common ethical principles concerning water can be identified within six major religious traditions (Islam, Christianity, Judaism, Hinduism, Buddhism, and selected Indigenous traditions), and how can these principles be operationalised within contemporary sustainable water governance frameworks? The study's objectives are: (1) to examine the status and interpretation of water in these six traditions; (2) to extract and compare shared ethical principles of water conservation; (3) to analyse contemporary water threats in light of those principles; and (4) to propose practical strategies for integrating religious teachings into water policy and governance. A qualitative-comparative and integrative approach is employed, combining Ostrom's ten design principles (eight original plus two supplementary principles: adaptation to local conditions and nested institutional coordination) with religious environmental ethics as a unified theoretical lens.

Method

The study uses a qualitative, descriptive-analytical, and comparative design with thematic content analysis and cross-faith matrix comparison. The sample consists of 52 primary and secondary sources, including 28 sacred texts (Qur'an, Bible, Torah, Rigveda, Upanishads, Pali Tipitaka, etc.) from standard academic editions, 15 peer-reviewed articles and books (2010-2024) indexed in Scopus/WOS, and 9 international reports (UNESCO, UN-Water, IPCC, FAO, WHO, UNEP). For Indigenous traditions, four selected case studies are examined (Māori of New Zealand, Wayúu of Colombia, Yoruba of Nigeria, Amazigh of Morocco) with documented legal personhood cases (e.g., Te Awa Tupua Act 2017). Data collection followed a PRISMA-ScR-adapted protocol. Open, axial, and selective coding were used, with two independent coders (PhD in Water Engineering and PhD in Islamic Jurisprudence) achieving excellent inter-rater reliability (Cohen's $\kappa = 0.87$, 95% CI [0.82, 0.92], $p < 0.001$). Analysis was performed using NVivo 14 and Excel for the comparative matrix (6 traditions \times 10 Ostrom principles), triangulated with empirical data from IPCC, WHO, and SDG 6.

Results

The analysis reveals that all six traditions recognise water not merely as a material resource but as a sacred symbol of life, purity, divine mercy, and interdependence. Four common ethical principles are present in at least five of the six traditions: (1) sacredness and life-giving nature of water; (2) moral responsibility for protection (as stewardship or duty); (3) justice in access and distribution; and (4) the existence of concrete normative/institutional mechanisms for protection. Concrete mechanisms include: in Islam – *ḥimā* protected areas, the legal maxim *lā ḍarar* (no harm), prohibition of *isrāf* (waste), and the *ḥisbah* institution; in Christianity – social teaching, "Green Church" initiatives, episcopal synods, and the Waters of Life network; in Judaism – *bal tashkhit* (do not destroy), rabbinic responsa, and *beth din* courts; in Hinduism – the "Clean Ganga" movement, Kumbh Mela purification rituals, and *panchayat* systems; in Buddhism – "ordination of rivers" rituals, *Vinaya* rules, and monastic mediation; in Indigenous traditions – legal personhood for rivers (Te Awa Tupua Act 2017), the *Ayllu* system, customary law, and councils of elders.

The comparative analysis suggests that several religious traditions contain normative or institutional elements that may be interpreted as functionally comparable to a number of Ostrom's governance principles, although the degree and form of correspondence varies significantly across traditions. For example, clear boundaries are achieved through *ḥimā*, parish boundaries, tribal water territories, etc. Graduated sanctions appear in Islamic *ta'zīr*, canon law penances, halakhic fines, and monastic *pātimokkha* rules. Polycentric governance is evident in *waqf* hierarchies, episcopal structures, *beth din* levels, and the *Ayllu* system.

Evidence of effectiveness includes: the *ḥimā* system in Oman (centuries-old protection); archaeological confirmation of graded sanctions at Humayma (Jordan); a Thai Buddhist monastery's plastic waste reduction efforts (Liu et al., 2025); and an Indonesian study showing a 15% reduction in illegal groundwater extraction following

local fatwas (Mangunjaya & Praharawati, 2019). Legal personhood of rivers in New Zealand and Colombia is recognised as a successful hybrid governance model.

Violations and tensions are also documented: in Hinduism, belief in the Ganges' self-purification has led to untreated sewage discharge (250 million litres/day in Varanasi); in Islam, traditional irrigation systems in Yemen and Morocco sometimes operated on class/tribal lines; in Judaism, priority is given to ritual use (mikveh) over non-Jewish needs during scarcity; in Christianity, the "dominion" interpretation has been criticised as an ecological root cause; in Thai Buddhism, tensions exist between environmentalist and traditionalist monks. Three drivers of the belief-action gap are identified: selective textual interpretation, weak monitoring infrastructure, and conflict with modernisation/state centralisation.

Discussion and Conclusions

This comparative study demonstrates that the global water crisis is deeply rooted in an ethical-value crisis, and that six major religious traditions share a core set of normative principles (sanctity, stewardship, justice, waste prohibition) that can serve as complementary resources alongside technical-economic strategies. The paper's main contribution is a systematic analytical-comparative framework that extracts these shared principles and places them into dialogue with Ostrom's polycentric governance model, thereby offering a comprehensive pathway for sustainable water management that meets present needs while safeguarding future generations' ethical rights. These principles enhance sustainability, resilience, and social acceptability by providing intrinsic motivation, cultural legitimacy, and intergenerational justice.

However, the ethical capacity of religions is double-edged: violations are real and require transparent, accountable, and participatory institutional mechanisms to translate principles into practice. Successful hybrid governance models (legal personhood of rivers, *himā* system) show that such translation is achievable, provided equal dialogue between religious/Indigenous knowledge and modern science, and political will to recognise normative pluralism.

The study's limitations include the absence of deep field research on everyday practices and incomplete coverage of intra-religious diversity. Future research should conduct ethnographic studies, evaluate faith-based conservation campaigns, and perform comparative policy analysis in countries that have formally integrated religious values into natural resource governance (e.g., Bhutan, Ecuador, Oman, New Zealand).

Policy recommendations are proposed at three levels: (i) governance – develop a national ethical-religious water charter, create dedicated religious affairs units, revise legislation inspired by *qawā'id fiqhiyya*, and integrate spiritual criteria into environmental impact assessments; (ii) research and education – establish interdisciplinary programmes (e.g., "Islamic jurisprudence and water"), design integrated school curricula, and fund comparative research; (iii) civil society and international – revitalise traditional water institutions (*qanats*, *himā*), launch trans-religious conservation campaigns, establish water-specific *awqāf* (endowments), and promote interfaith dialogues on water governance.

Funding

This research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Authorship contribution

All authors contributed equally to all stages of the study, including the design and execution of the research, data collection, statistical analysis, interpretation of the data and results, drafting of the manuscript, verification and quality control of the findings, as well as revising, reviewing, and finalizing the manuscript.

Declaration of Generative AI and AI-assisted technologies in the writing process

During the preparation of this manuscript, the authors used ChatGPT (OpenAI) for language refinement and structural editing assistance. All generated suggestions were critically reviewed, revised, and verified by the authors, who take full responsibility for the final content.

Data Availability Statement

Data available on request from the author

Acknowledgements

The authors would like to thank anonymous reviewers for their valuable suggestions in manuscript revision.

Ethical considerations

The authors avoided data fabrication, falsification, and plagiarism, and any form of misconduct.

Conflict of interest

The authors declare no conflict of interest.

بحران جهانی آب در دهه اخیر از سطح یک مسئله صرفاً زیرساختی فراتر رفته و به یکی از مهم‌ترین چالش‌های امنیت انسانی، عدالت محیط‌زیستی و پایداری اجتماعی تبدیل شده است. در دنیا بین سال‌های ۲۰۱۵ تا ۲۰۲۴، ۹۶۱ میلیون نفر به خدمات آب آشامیدنی ایمن مدیریت‌شده دسترسی پیدا کرده‌اند و پوشش جهانی دسترس به آب آشامیدنی از ۶۸ درصد به ۷۴ درصد افزایش یافته اما همچنان حدود ۲/۱ میلیارد نفر فاقد آب آشامیدنی ایمن و مدیریت‌شده هستند (UNICEF & WHO, 2025). این بحران در مناطق مختلف جهان ابعاد و شدت متفاوتی دارد؛ به‌گونه‌ای که مناطق خشک و نیمه‌خشک نظیر خاورمیانه و شمال آفریقا با تنش مزمن آبی روبه‌رو هستند. در حالی که برخی مناطق پرآب نیز از مشکلاتی همچون آلودگی منابع، بهره‌برداری نامتوازن و ضعف ساختارهای مدیریتی رنج می‌برند (World Bank, 2019).

آمارهای رسمی تنها بخشی از واقعیت بحران آب را نشان می‌دهند. پژوهش‌های جدیدتر ابعاد هشداردهنده‌تری را آشکار کرده‌اند. برای نمونه، Beresford et al. (2024) در مطالعه‌ای جامع نشان دادند که ناامنی آبی بیشتر یک مسئله اجتماعی و رفتاری است تا یک مشکل فیزیکی یا طبیعی. به عبارت دیگر، ریشه این بحران در الگوهای تعامل انسان‌ها با منابع مشترک (مانند آب) نهفته است. در همین راستا، Menatizadeh et al. (2024) در یک مطالعه تجربی دریافتند که «هنجارهای اخلاقی» تأثیر بسیار بیشتری در تشویق رفتارهای صرفه‌جویی در مصرف آب دارد تا انگیزه‌های اقتصادی (مثل هزینه بالای آب) یا قوانین خشک و اجباری. افزون بر این، Beresford et al. (2024) تأکید کردند که کلید فهم این که چرا برخی نظام‌های مدیریتی موفق به برقراری عدالت در توزیع آب می‌شوند و برخی دیگر شکست می‌خورند، در تحلیل «اقتصاد اخلاقی آب» نهفته است. در سوی دیگر، Döring & Kim (2025) با ارائه تخمینی جدید، جمعیت واقعی افرادی که به آب آشامیدنی سالم دسترسی ندارند را بسیار بیشتر از آمار رسمی اعلام کردند و از دیدگاه آن‌ها، بحران آب نه تنها یک چالش زیست‌محیطی، بلکه یکی از مهم‌ترین عوامل بی‌ثباتی اجتماعی و درگیری‌های انسانی است.

در چنین شرایطی، با وجود پیشرفت‌های چشمگیر فناوریانه و توسعه رویکردهای مدیریتی نظیر مدیریت یکپارچه منابع آب (IWRM)، بسیاری از این راهکارها همچنان فاقد بنیان‌ها و چارچوب‌های اخلاقی و فرهنگ‌ساز عمیقی هستند که بتوانند رفتارهای پایدار را در سطوح فردی و اجتماعی نهادینه سازند چرا که استراتژی‌های مدیریت منابع آب غالباً باید فرهنگ جوامع را در نظر بگیرند (Cosgrove & Loucks, 2015). منظور از «چارچوب اخلاقی عمیق» در این پژوهش، مجموعه‌ای از ارزش‌ها، بایدها و نبایدهای هنجاری و احساس مسئولیتی است که در لایه‌های بنیادین جهان‌بینی افراد ریشه دارد و انگیزه‌های درونی حفاظت از منابع را فراتر از الزامات اقتصادی یا قانونی تقویت می‌کند. از این منظر، بحران کنونی آب را می‌توان نه صرفاً یک مسئله فنی و مدیریتی، بلکه تا حد زیادی بازتاب نوعی بحران اخلاقی-ارزشی در رابطه انسان با طبیعت دانست؛ بحرانی که در آن نگرش ابزاری و مصرف‌محور به آب، جایگزین رویکرد مسئولانه، احترام‌آمیز و امانت‌دارانه شده است. بنابراین، بحران آب را نباید صرفاً ناشی از مسائل فنی دانست و می‌بایست مجموعه‌ای از عوامل اخلاقی، اجتماعی، ارزشی و غیره را نیز در آن دخیل دانست.

سنت‌های دینی و معنوی به‌واسطه کارکردهای فرهنگی و اجتماعی خود، می‌توانند نقش مهمی در بازتعریف این رابطه و جبران خلأهای هنجاری رویکردهای صرفاً سکولار ایفا کنند. دین به‌طور معناداری جهان‌بینی، ارزش‌ها و الگوهای رفتاری بیش از ۷۵/۸ درصد جمعیت جهان را شکل می‌دهد (Hackett et al., 2025) و از این رو می‌تواند پذیرش اجتماعی سیاست‌های حفاظت از آب را افزایش دهد (Abumoghli, 2024). Koodamara et al. (2025) بیان کردند که رابطه بین «دینداری» و «پایداری» به یکی از حوزه‌های پژوهشی پویا و رو به رشد تبدیل شده است. در واقع دین به‌عنوان یک «عامل زمینه‌ای قدرتمند» می‌تواند نگرش‌ها،

هویت، هنجارهای اجتماعی و خودکارآمدی افراد را در جهت رفتارهای بوم‌شناختی شکل دهد. در سطح بین‌ادیانی، مطالعه Mufid et al. (2023) پنج سنت دینی بزرگ (مسیحیت، اسلام، یهودیت، بودیسم و هندوئیسم) را از منظر سه رویکرد اصلی «تسلط»، «امانت‌داری» و «همدلی» مقایسه کرده و نشان داده است که این رویکردها نه تنها الزاماً متعارض نیستند، بلکه در بسیاری موارد می‌توانند مکمل یکدیگر عمل کرده و زمینه همکاری ادیان را برای حفاظت از آب فراهم آورند. به‌طور خاص، پژوهش‌های اخیر بر روی سنت اسلامی نشان داده است که نهادهای حقوقی اسلام مانند فتواهای مرتبط با آب در کشورهای بحران‌زده آبی (مانند اردن) ظرفیت بالایی برای انطباق با اهداف توسعه پایدار، به‌ویژه هدف ششم (آب پاک و بهداشت)، دارند (Abd-Elsalam & Binay, 2024). همچنین Ghunmi et al. (2025) در مطالعه تجربی خود بر روی ۱۷۹ کشور جهان مدل «CircuIslamicus» را ارائه کرده و نشان داده‌اند که پیروی از اصول اقتصاد اخلاقی اسلامی (در صورت نهادینه‌شدن صحیح) می‌تواند عملکرد کشورها را در حلقه مدیریت پایدار آب بهبود بخشد، هرچند شکاف قابل‌توجهی میان آرمان‌های اخلاقی و پیامدهای عملی در کشورهای عمدتاً مسلمان مشاهده می‌شود.

با این حال، بهره‌گیری مؤثر از ظرفیت‌های ادیان، مستلزم شناسایی و تحلیل نظام‌مند آموزه‌های دینی مرتبط با آب و استخراج اصول اخلاقی مشترکی است که قابلیت انطباق با چارچوب‌های معاصر حکمرانی آب را داشته باشند. بر این اساس، پرسش محوری پژوهش حاضر چنین صورتبندی می‌شود: چه اصول اخلاقی مشترکی درباره آب در شش سنت دینی عمده جهان (اسلام، مسیحیت، یهودیت، هندوئیسم، بودیسم و سنت‌های بومی) قابل شناسایی است و چگونه این اصول می‌توانند چارچوب‌های معاصر حکمرانی پایدار آب (مانند IWRM و SDG 6) را تقویت کنند؟ در پاسخ به این پرسش، پژوهش حاضر در پی آن است که ضمن بررسی جایگاه آب در آموزه‌های این شش سنت دینی، اصول اخلاقی مشترک مرتبط با حفاظت از آب را استخراج و مقایسه کرده و چارچوب‌ها و راهکارهای عملی برای ادغام آموزه‌های دینی در سیاست‌گذاری و حکمرانی پایدار آب ارائه دهد. اهمیت این مطالعه در آن است که بحران آب را پدیده‌ای چندبعدی (شامل ابعاد فنی، اجتماعی، اقتصادی، جنسیتی و معنوی) تلقی کرده و بر ضرورت گفت‌وگوی سازنده میان حکمت دینی و دانش مدرن برای طراحی الگوهای مؤثرتر حکمرانی آب تأکید می‌کند.

پژوهش حاضر بر این فرض تحلیلی استوار است که بحران جهانی آب تنها یک چالش تکنیکی و مدیریتی نیست، بلکه بازتابی از اختلال در نسبت اخلاقی انسان با طبیعت است. در واقع چنین فرض شده است که سنت‌های دینی، با وجود تفاوت‌های الهیاتی، مجموعه غنی از ارزش‌های اخلاقی مشترک و قابل اتکا را درباره حفاظت از آب ارائه می‌کنند که می‌توانند به‌عنوان منابع هنجاری مکمل در طراحی، اجرا و مشروعیت‌بخشی به نظام‌های حکمرانی پایدار آب به‌کار گرفته شوند؛ لذا ادغام این ظرفیت‌های اخلاقی با رویکردهای علمی و مدیریتی معاصر می‌تواند به ارتقای آگاهی عمومی، اصلاح نگرش‌ها، تقویت رفتارهای پایدار، کاهش خلأهای هنجاری سیاست‌های صرفاً سکولار و در نهایت تقویت عدالت اجتماعی و حفاظت از حقوق نسل‌های آینده بینجامد (Gerten & Bergmann, 2012; Tucker & Grim, 2001).

پیشینه تحقیق

در دو دهه اخیر، ادبیات میان‌رشته‌ای مرتبط با دین، اخلاق زیست‌محیطی و حکمرانی پایدار منابع طبیعی گسترش چشمگیری یافته است. این حوزه پژوهشی عمدتاً حول سه محور اصلی سازماندهی می‌شود: نخست، مطالعاتی که بحران‌های محیط‌زیستی معاصر، از جمله بحران جهانی آب، را نه صرفاً ناشی از ناکارآمدی‌های فنی یا مدیریتی، بلکه ریشه‌دار در گسست‌های معرفتی، ارزشی و اخلاقی در رابطه انسان با طبیعت می‌دانند. در این چارچوب، پژوهش‌های دین و بوم‌شناسی نشان داده‌اند که سنت‌های دینی، علاوه بر ظرفیت‌های معنابخش و هنجارساز، می‌توانند در شکل‌دهی به رفتارهای پایدار، تقویت مسئولیت‌پذیری جمعی و مشروعیت‌بخشی فرهنگی به سیاست‌های حفاظتی نقش مؤثری ایفا کنند (Jenkins et al., 2017). اثر Jenkins et al. (2017) با عنوان The Routledge Handbook of Religion and Ecology از مهم‌ترین آثار این حوزه به‌شمار می‌رود که با مرور تطبیقی سنت‌های دینی

بزرگ جهان، بر ظرفیت آن‌ها در بازتعریف رابطه انسان و محیط‌زیست تأکید کرده است. با این حال، اکثر این مطالعات یا بر یک سنت خاص تمرکز کرده‌اند یا صرفاً توصیفی بوده‌اند و کمتر به تلفیق نظام‌مند با چارچوب‌های حکمرانی عملی پرداخته‌اند (Eom & Ng, ۲۰۲۳).

محور دوم، مطالعات تطبیقی میان‌ادیانی است که در سال‌های اخیر بر شناسایی الگوهای مشترک اخلاقی در مواجهه با آب متمرکز شده‌اند. پژوهش‌ها نشان داده‌اند که رویکردهای «تسلط»، «امانت‌داری» و «همدلی» در سنت‌های مختلف دینی الزاماً متعارض نیستند، بلکه در بسیاری موارد مکمل یکدیگرند (Tucker & Grim, 2001). یافته‌های مشابهی نیز بر همگرایی سنت‌های دینی در اصولی نظیر حرمت حیات، مسئولیت بین‌نسلی و اعتدال در مصرف تأکید دارند (Eom & Ng, 2023). در این میان، مطالعه مفید و همکاران (Mufid et al., 2023) با رویکردی تطبیقی-تحلیلی نشان داده است که گفت‌وگوی میان‌ادیانی در زمینه محیط‌زیست می‌تواند بستر مناسبی برای همکاری عملی در حفاظت از منابع آبی فراهم آورد. با این وجود، این مطالعات عمدتاً در سطح کلیات باقی مانده و کمتر به جزئیات نهادی و سازوکارهای اجرایی پرداخته‌اند.

محور سوم، به مطالعات درون‌سنتی اختصاص دارد که ظرفیت‌های درونی هر سنت را برای حکمرانی پایدار آب بررسی کرده‌اند. در سنت اسلامی، پژوهش‌ها بر پیوند میان فقه محیط‌زیست و اصل امانت‌داری تأکید داشته و نشان داده‌اند که آموزه‌هایی چون نهی از اسراف، عدالت در توزیع و مسئولیت انسان در قبال خلقت، ظرفیت بالایی برای بازخوانی در چارچوب حکمرانی پایدار آب دارند (Dellapenna & Gupta, 2009). مطالعه جدید (Abu Ghunmi et al., 2025) نیز با رویکردی کمی و با استفاده از داده‌های ۱۷۹ کشور نشان داده است که اقتصاد اخلاقی اسلامی می‌تواند از طریق نهادهای سازوی اصول حفاظتی، به ارتقای حکمرانی چرخشی آب کمک کند. در سنت مسیحی، ادبیات موجود عمدتاً بر الهیات آب، عدالت زیست‌محیطی و مفهوم سرپرستی متمرکز بوده است. این مطالعات نشان می‌دهند که آب در سنت مسیحی نه تنها نماد تطهیر و حیات، بلکه بستری برای تحقق مسئولیت اخلاقی در قبال خلقت و عدالت اجتماعی تلقی می‌شود (Denysenko, 2012). در سنت‌های شرقی، به‌ویژه هندوئیسم و بودیسم، مطالعات بر رابطه قدسی انسان و آب و پیوند میان پالایش درونی و حفاظت بیرونی تمرکز دارند (Alley, 2002). در بودیسم، اصولی چون قناعت، شفقت و عدم خشونت می‌توانند الگوهای مصرف پایدار را تقویت کنند (Jenkins et al., 2017). پویاترین جریان پژوهشی سال‌های اخیر به نظام‌های معرفتی بومی اختصاص دارد. در این رویکرد، آب نه صرفاً منبع اقتصادی، بلکه موجودی زنده تلقی می‌شود. سنت‌های بومی از طریق مفاهیمی چون احترام متقابل، مسئولیت بین‌نسلی و حافظه سرزمینی، الگوهای بدیلی برای حکمرانی مشارکتی ارائه می‌کنند (Whyte, 2020). قانون «Te Awa Tupua» در نیوزیلند که به رودخانه وانگانوی شخصیت حقوقی اعطا کرده است، نمونه بارز از ادغام جهان‌بینی بومی با حقوق مدرن به شمار می‌رود (Collins & Esterling, 2019).

با وجود غنای قابل‌توجه این ادبیات، مرور نظام‌مند منابع دو خلأ اساسی را آشکار می‌سازد. نخست، بخش عمده‌ای از پژوهش‌ها یا بر یک سنت خاص متمرکز بوده‌اند و یا در مطالعات تطبیقی به توصیف بسنده کرده‌اند. دوم، پیوند نظام‌مند میان اصول اخلاقی دینی و الزامات نهادی حکمرانی پایدار آب (مانند عدالت توزیعی و پایداری بین‌نسلی) هنوز به‌طور کافی نظریه‌پردازی نشده است. پژوهش حاضر در پاسخ به این خلأها، با بهره‌گیری از چارچوب تلفیقی اصول حکمرانی منابع مشترک اوستروم و اخلاق زیست‌محیطی دینی، می‌کوشد ضمن استخراج و مقایسه اصول اخلاقی مشترک در شش سنت دینی و بومی، ظرفیت آن‌ها را برای تقویت حکمرانی پایدار آب در سطوح سیاست‌گذاری، مشارکت اجتماعی و رفتار مصرفی تحلیل کند. این رویکرد امکان گفت‌وگویی نظام‌مند میان دانش حکمرانی معاصر و میراث اخلاقی-معنوی سنت‌های دینی را فراهم می‌سازد.

چارچوب تحلیلی تلفیقی (مبنای نظری تحلیل)

پژوهش حاضر بر پایه تلفیق دو رکن نظری استوار است: (الف) اصول هشت‌گانه الینور اوستروم (Ostrom, 1990) (تعیین دقیق مرزها و استفاده‌کنندگان، تطابق قوانین با شرایط محلی، مشارکت در تصمیم‌گیری، نظارت و پایش مؤثر، مجازات‌های تدریجی (مرحله‌ای)، مکانیسم‌های حل اختلاف ارزان و در دسترس، به رسمیت شناختن حق تشکیل‌یابی، سازمان‌دهی در چندین سطح (سازمان‌های تو در تو)) به همراه دو اصل تکمیلی «انطباق با شرایط محلی» و «هماهنگی نهادها در سطوح مختلف» (برگرفته از کاربردهای بعدی، از جمله (Cox et al., 2010; Ostrom, 2010)) که در مجموع ده اصل را تشکیل می‌دهند و (ب) ارزش‌ها و هنجارهای اخلاقی مستخرج از شش سنت دینی. این چارچوب تلفیقی به عنوان لنز تحلیلی در تمام مراحل کدگذاری، مقایسه و تفسیر به کار رفته است. به این معنا که تم‌های استخراج‌شده از متون دینی (مانند «امانت‌داری»، «نظارت همگانی»، «ممنوعیت اسراف») با اصول اوستروم (مرزبندی واضح، نظارت، مجازات پلکانی و...) تطبیق داده شده‌اند. لازم به تأکید است که تطابق آموزه‌های دینی با این اصول، تفسیری تحلیلی و کارکردی-همسان (برابری کارکردی) است و به این معنا نیست که سنت‌های دینی مستقیماً نظریه اوستروم را به کار گرفته‌اند.

مواد و روش‌ها

رویکرد کلی پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی و تطبیقی میان‌ادیانی است و از تحلیل محتوای کیفی جهت‌دار همراه با تحلیل تطبیقی میان‌ادیانی استفاده می‌کند تا جایگاه آب و اصول اخلاقی حفاظت از آن را در تعالیم شش سنت دینی عمده جهان (اسلام، مسیحیت، یهودیت، هندوئیسم، بودیسم و سنت‌های بومی) بررسی کرده و راهکارهای عملی برای ادغام این اصول در حکمرانی پایدار منابع آبی ارائه دهد. روش‌شناسی انتخاب‌شده بر پایه استانداردهای تحقیقات مقایسه‌ای در حوزه اخلاق دینی و زیست‌محیطی استوار است که در مطالعات پیش‌رویی مانند (Blair (2023) و Mufid et al. (2023) به کار رفته است.

منابع داده (مواد)

داده‌های این پژوهش از سه دسته منبع گردآوری شده‌اند: (الف) متون مقدس و آموزه‌های رسمی شش سنت دینی، (ب) مقالات و کتاب‌های آکادمیک معتبر، و (ج) گزارش‌های بین‌المللی مرتبط با آب و محیط‌زیست. در مجموع، ۵۲ منبع به عنوان داده‌های نهایی مورد تحلیل قرار گرفت.

متون مقدس و آموزه‌های رسمی (برای هر سنت دینی)

معیارهای انتخاب متون مقدس به صورت زیر تعریف شده است. برای شفافیت و تکرارپذیری، تنها از نسخه‌های استاندارد دانشگاهی استفاده شده است. نکته قابل توضیح آنکه به دلیل محدودیت دسترسی فیزیکی به نسخ خطی اصلی و برخی ترجمه‌های کامل دانشگاهی در فضای پژوهشی ایران، این پژوهش از سه راهکار جایگزین پیروی کرده است: (۱) استفاده از نسخه‌های قابل دسترسی در پایگاه‌های دیجیتال معتبر (مانند Bible Gateway، Sefaria، SuttaCentral) (۲) بهره‌گیری از قابلیت «پیش‌نمایش محدود» (Limited Preview) کتب در Google Books برای دسترسی به بخش‌های مرتبط؛ (۳) اتکا به پژوهش‌های ثانویه معتبر در مواردی که دسترسی به متن اصلی ممکن نبوده است.

✓ اسلام: قرآن کریم. استخراج آیات مرتبط با کلیدواژه‌های «ماء»، «مطر»، «نهر»، «غسل»، «طهارت». برای احادیث: منابع چهارگانه شیعه (الکافی، من لا یحضره الفقیه، تهذیب الأحکام، الاستبصار) و صحاح سته اهل سنت (بخاری، مسلم، ترمذی، ابوداود، نسائی، ابن ماجه) و قواعد کلی و اثبات شده فقهی مانند قاعده لاضرر (انصاری، مکاسب محرمه)

✓ مسیحیت: کتاب مقدس، نسخه‌ی بازبینی شده جدید استاندارد (National Council of the Churches of Christ in the USA, 2021) که مورد اجماع علمی است. برای الهیات کاتولیک: تعلیم کلیسای کاتولیک (Catholic Church, 1997) و دائرةالمعارف 'Laudato Si' (FRANCIS, 2015). برای الهیات پروتستان، به دلیل عدم دسترسی به نسخه کامل برخی آثار، این پژوهش بر پژوهش‌های ثانویه معتبر (Gabriel, 2014; Rayson, 2021) تکیه کرده است.

✓ یهودیت: تورات (نسخه‌ی انجمن انتشارات یهودی (The Jewish Publication Society, 1986)). تلمود (نسخه‌ی Steinsaltz, 2012). برای فوهای معاصر: پایگاه اینترنتی: Online Responsa Project - Vast Jewish Sources.

✓ هندوئیسم: ریگ ودا (ترجمه‌ی آکادمیک (Jamison & Brereton, 2014)). اوپانیشادهای اصلی (ترجمه‌ی Olivelle, 1998). از متون پورانا، به دلیل عدم دسترسی به ترجمه کامل، تحلیل بر پایه پژوهش‌های ثانویه (Agoramoorthy, 2020) انجام شده است.

✓ بودیسم: متون پالی (تریپیتاکا) در نسخه‌ی انجمن متن پالی (Pali Text Society, n.d.) به عنوان منبع اصلی متون در نظر گرفته شده است. از میان سوتاهای مرتبط با طبیعت، واناروپا سوتا (Vanaropasutta SN1.47, n.d.) به دلیل تأکید بر کاشت درخت و حفاظت از محیط زیست جایز اهمیت است (Sujato, 2018). برای درک عملی مفهوم «راهب‌کردن رودخانه‌ها»، پژوهش مردم‌نگارانه سوزان دارلینگتون (Darlington, 2012) که به تحلیل جنبش‌های راهبان حامی محیط زیست در تایلند می‌پردازد، مبنای کار قرار گرفته است. همچنین، فعالیت‌های عملی در این حوزه با تکیه بر اندیشه و کنشگری بودیسم متعهد (Engaged Buddhism) نزد شخصیت‌هایی چون فرآیسالیسو (Phra abbot of Wat Pasukato) و اجارن سولاک سیواراکسا (Paisal Visalod) (Sivaraksa, 2015) دنبال شده است (به دلیل عدم دسترسی به نسخه کامل، تحلیل بر پایه پژوهش‌های ثانویه انجام شده است). در سنت فن، آثاری از تیچ نات هان، از جمله «جهانی که در اختیار داریم» (Nhat Hanh, 2008) و «نامه عاشقانه به زمین» (Nhat Hanh, 2013)، راهنمای این پژوهش در پیوند معنویت و حفاظت از طبیعت بوده‌اند.

✓ برخی سنت‌های بومی منتخب: سنت‌های بومی بر خلاف سایر ادیان، نظامی یکپارچه از «متون مقدس» به معنای معمول ندارند؛ بلکه آموزه‌های آن‌ها به صورت شفاهی، آیین‌ها، قوانین عرفی و منابع چندوجهی ثبت و حفظ شده‌اند. براین اساس، منابع در این پژوهش به سه دسته تقسیم می‌شوند:

(الف) منابع شفاهی و جهان‌بینی‌های بوم‌محور: در این پژوهش، مفاهیم اصلی «حکمرانی مبتنی بر خویشاوندی» (relational governance) از میان نظام‌های بومی آند (Ayllu)، جوامع Bedouin (جنوب اردن) و قبایل Anishinaabe & Haudenosaunee (آمریکای شمالی) و Māori (نیوزیلند) استخراج شده‌اند (Acharibasam et al., 2024). اصول «هفت نسل» (Seven Generations) تصمیم‌گیری برای آینده تا هفت نسل، مستند در (Gagnon, 2023; Taylor et al., 2019) و «خویشاوندی با آب» (water as kin) محور اصلی این جهان‌بینی‌ها هستند که در تقابل با نگاه ابزاری مدرن به آب قرار می‌گیرند.

(ب) اسناد حقوقی معاصر با ریشه بومی: (Legal Personhood) نام و شماره قانون Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) (Public Act 2017 No 7) در نیوزیلند و نیز استناد به رأی ("The Interim Report on the National Freshwater and Geothermal Resources Claim," 2012)، از منابع مکتوب رسمی این

پژوهش به شمار می‌روند (Collins & Esterling, 2019; Kelly, 2020). این منابع نشان می‌دهند که چگونه اعطای «شخصیت حقوقی» به یک رودخانه می‌تواند به‌عنوان ابزاری برای تحقق حقوق سنتی و تقویت حکمرانی پایدار عمل کند. شماره قانون و ارجاعات صفحه‌ای این اسناد از پایگاه‌های رسمی *New Zealand Legislation* و *Environment Guide NZ* استخراج شده‌اند.

(ج) ادبیات دانشگاهی و گزارش‌های معتبر بین‌المللی: برای پرهیز از کلی‌گویی، تمام استدلالات به مقالات داوری شده معاصر متکی است. از جمله: یکپارچه‌سازی اصول اوستروم با سنت‌های بومی (Acharibasam et al., 2024; Riany et al., 2023) و نقد سیاست‌های آب بر اساس حقوق بومی (Taylor et al., 2019; Acharibasam et al., 2024). همچنین در گزارش (UNEP, 2024) و مقاله اخیر (McGregor, 2021) به طور خاص به چالش‌های پیش روی رهبری بومیان در حکمرانی آب (موانع استعماری، تغییر اقلیم، حاشیه‌رانی) پرداخته شده است.

(د) محدودیت مطالعه سنت‌های بومی: به دلیل تنوع بالای سنت‌های بومی و نبود متون مکتوب یکپارچه، این پژوهش مدعی پوشش همه آن‌ها نیست. نمونه‌های انتخاب شده بر اساس دسترسی به اسناد حقوقی و ادبیات علمی معاصر انتخاب شده‌اند.

سنت‌های بومی، بر خلاف ادیان سازمان‌یافته، دارای نظام‌های اعتقادی، آیینی و حقوقی بسیار متنوعی هستند. این پژوهش مدعی ارائه تصویری جامع از تمامی این سنت‌ها نیست، بلکه با تمرکز بر چهار نمونه مطالعاتی مستند از چهار قاره مختلف، سعی در شناسایی الگوهای مشترک (مانند «شخصیت حقوقی طبیعت» و «رابطه خویشاوندی با آب») دارد و یافته‌ها لزوماً قابل تعمیم به تمام سنت‌های بومی جهان نیست. این سنت‌های بومی منتخب عبارت‌اند از:

- ✓ نیوزیلند (فرهنگ مائوری): رودخانه Whanganui (قانون Te Awa Tupua، ۲۰۱۷) به عنوان نخستین رودخانه در جهان که شخصیت حقوقی یافت. منبع: Waitangi Tribunal, 2014 و قانون مصوب ۲۰۱۷.
- ✓ کلمبیا (جوامع بومی منطقه چوکو): رودخانه Atrato (رای دادگاه قانون اساسی کلمبیا، Corte Constitucional de Colombia, 2016) که به عنوان «موجود زنده» (entidad sujeto de derechos) شناخته شد.
- ✓ آفریقا (سنت‌های یوروبا در نیجریه): ایزدبانوی اوشون (Oshun) که حافظ آب‌های شیرین و رودخانه‌هاست. آیین‌های سالانه در سواحل رودخانه اوشون (Osun-Osogbo Sacred Grove) که در فهرست میراث جهانی یونسکو ثبت شده است، نشان‌دهنده پیوند عمیق باورهای بومی و حفاظت از آب است (UNESCO World Heritage Centre, 2005).
- ✓ شمال آفریقا (سنت‌های آمازیغ/بربر در مراکش): سیستم آبیاری سنتی «ختیارات» (Khattaras) که مبتنی بر دانش بومی و مدیریت جمعی منابع آب زیرزمینی در مناطق خشک بوده و با باورهای محلی پیوند داشته است (Lightfoot, 1996).

انتخاب این شش سنت دینی بر اساس ترکیبی از گستره جمعیتی و میزان تأثیر هنجاری آن‌ها در سطح جهانی انجام شده است. بر اساس گزارش مرکز تحقیقات پیو (Pew Research Center, 2025)، مسیحیت با حدود ۲/۳۸ میلیارد پیرو (۳۱ درصد جمعیت جهان)، اسلام با حدود ۱/۹۱ میلیارد (۲۵ درصد)، هندوئیسم با ۱/۱۶ میلیارد (۱۵ درصد) و بودیسم با حدود ۵۰۶ میلیون پیرو (۷ درصد) از بزرگ‌ترین ادیان سازمان‌یافته جهان محسوب می‌شوند. یهودیت با حدود ۱۴ میلیون پیرو، اگرچه از نظر جمعیتی کوچک‌تر است، اما به دلیل تأثیر تاریخی و فرهنگی عمیق خود بر سنت‌های اخلاقی ابراهیمی و غربی در این مطالعه گنجانده شده است.

همچنین، سنت‌های بومی و محلی (شامل نظام‌های اعتقادی بومی در آفریقا، آمریکا، آسیا و اقیانوسیه) با حدود ۴۰۰ میلیون پیرو، نمایانگر تنوع گسترده جهان‌بینی‌های زیست‌محیطی و رویکردهای مبتنی بر تقدس طبیعت هستند (PEW, 2025).

این مطالعه تأکید می‌کند که هرچند این سنت‌ها از نظر الهیاتی و آیینی تفاوت‌های عمیقی دارند، اما هسته مشترک «نگاه به آب و طبیعت به عنوان دارای شخصیت، روح و حقوق ذاتی» در تمامی آنها قابل شناسایی است. این هسته مشترک، پایه‌ای برای گفت‌وگو و یادگیری متقابل با سایر سنت‌ها فراهم می‌آورد.

مقالات و کتاب‌های آکادمیک

به منظور بررسی مقالات و کتاب‌های آکادمیک در زمینه اخلاق زیست‌محیطی دینی و حکمرانی آب، منابع معتبر نمایه‌شده در Web of Science، Scopus و غیره طی بازه زمانی ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۴ مورد بررسی قرار گرفتند. این منابع عمدتاً بر پیوند میان دین، اخلاق محیط‌زیست و حکمرانی منابع آب تمرکز داشتند. منابع کلیدی این حوزه عبارت بودند از: (Agoramoorthy & Govindasamy, 2021; Bauckham, 2010; Gottlieb, 2019; Khalid, 2019; Tomalin et al., 2019; Waskow, 2011)

گزارش‌های بین‌المللی و داده‌های تجربی

- گزارش‌های یونسکو (UNESCO World Water Assessment Programme, 2024)، (UN-Water, 2023)، هیأت بین‌الدولی تغییرات اقلیم (Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), 2023)، سازمان خواربار و کشاورزی (FAO, 2023)، سازمان جهانی بهداشت (WHO, 2023) و برنامه محیط‌زیست ملل متحد (UNEP, 2023).
- آمار جهانی پیروان ادیان از مرکز تحقیقات پیو (PEW, 2025)
- مطالعات موردی: سیستم سنتی «حما» در عمان (Bagader et al., 1994) و کمپین «گانگای پاک» در هند (Agoramoorthy, 2020).

روش جمع‌آوری داده‌ها

جمع‌آوری داده‌ها به صورت نظام‌مند و در سه مرحله انجام شد:

مرحله اول، بررسی نظام‌مند ادبیات (غیر از متون مقدس): جستجوی سیستماتیک در پایگاه‌های داده با استفاده از ترکیبات کلیدواژگانی شامل "comparative religious ethics on water"، "water in world religions"، "ecotheology and water conservation" و "faith-based water governance" صورت پذیرفت. فرآیند بررسی متون، به ویژه در مورد شناسایی و غربالگری سیستماتیک منابع، با بهره‌گیری از عناصر منتخب رویکرد PRISMA-ScR (Tricco et al., 2018) انجام شده است؛ با این حال، این مطالعه یک بررسی سیستماتیک کامل به معنای دقیق روش‌شناختی آن محسوب نمی‌شود. بر اساس این روش، از میان ۱۵۲ مقاله شناسایی‌شده، ۳۷ مقاله واجد شرایط به عنوان بخشی از ۱۵ مقاله نهایی مورد استفاده در مجموعه داده ۵۲تایی انتخاب شدند.

مرحله دوم، استخراج و کدگذاری اولیه متون دینی: متون مقدس از نسخه‌های دیجیتال معتبر مانند Bible Gateway، PTS، Tipitaka و پایگاه‌های تخصصی شرق‌شناسی استخراج شدند. برای هر سنت، بخش‌های مرتبط مستقیم یا غیرمستقیم با آب (مضامین: منشأ حیات، تقدس، پاکی، حفاظت، منع اسراف، عدالت) شناسایی و در پایگاه داده‌ای ثبت شدند. سپس کدگذاری باز (open

coding) رویکرد داده‌بنیان (Corbin & Strauss, 2008) انجام شد. همچنین برای یافتن منابع اضافی، از روش «گلوله‌برفی» (تنها بر روی منابع ثانویه آکادمیک) استفاده شد که منجر به افزودن ۴ منبع جدید گردید.

مرحله سوم، استخراج داده‌های تجربی ثانویه: گزارش‌های بین‌المللی دانلود شدند و آمارهای مرتبط با بحران آب (کمیت، کیفیت، پیش‌بینی‌ها) به عنوان زمینه تجربی برای تحلیل کیفی به کار رفتند.

مرحله چهارم، برقراری ارتباط میان داده‌های تحقیق با حکمرانی آب و تأثیر آن‌ها در تقویت حکمرانی پایدار آب و پاسداشت آن

روش تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌ها به صورت کیفی در سه گام انجام شد:

گام اول، تحلیل محتوای کیفی تماتیک: در این پژوهش مروری، از تحلیل محتوای کیفی تماتیک با کمک نرم‌افزار NVivo برای سازماندهی داده‌ها استفاده شد. به دلیل ماهیت ثانویه منابع، یافته‌ها بیش‌تر تفسیری و هنجاری هستند. کدگذاری در سه سطح انجام گرفت: کدگذاری باز (استخراج مفاهیم اولیه، مانند «آب_امانت_الهی»، «نهی_از_آلودگی»); کدگذاری محوری (تشکیل تم‌های اصلی مانند «امانت‌داری»، «نظارت»، «عدالت توزیعی»); و کدگذاری انتخابی (ادغام تم‌ها در یک مدل تحلیلی واحد).

گام دوم، تحلیل مقایسه‌ای با استفاده از چارچوب اوستروم: تم‌های استخراج‌شده از هر شش سنت دینی، در یک ماتریس مقایسه‌ای (۶ سنت × ۱۰ اصل اوستروم) قرار داده شدند. این ماتریس با نرم‌افزار Excel و تأیید دستی تکمیل شد و هر تطابق با حداقل دو منبع مستند گردید. برای هر خانه از ماتریس، مشخص شد که آیا آموزه‌ای دینی متناظر با آن اصل وجود دارد یا خیر. سپس «اصول اخلاقی مشترک» (یعنی آن دسته از تم‌هایی که در حداقل ۴ سنت از ۶ سنت حضور داشتند) شناسایی شدند.

گام سوم، تلفیق با داده‌های تجربی و ارائه راهکار: اصول مشترک با تهدیدات عینی بحران آب (داده‌های IPCC و WHO) و با اهداف SDG 6 همخوان‌سازی (triangulation) شدند تا راهکارهای عملی پیشنهادی تدوین گردند.

گام چهارم: برقراری ارتباط میان داده‌های تحقیق با آنچه یک جامعه برای حکمرانی پایدار آب به آن نیازمند است.

اعتبار، پایایی و ملاحظات اخلاقی

- تثلیث (Triangulation): استفاده از سه نوع منبع داده (متون دینی، ادبیات آکادمیک، گزارش‌های بین‌المللی) و دو روش تحلیل (تحلیل تماتیک و تحلیل تطبیقی ماتریسی).
- کدگذاری مستقل توسط دو پژوهشگر: برای بهبود قابلیت اطمینان تحلیلی، زیرمجموعه‌ای از مطالب کدگذاری شده به‌طور مستقل توسط دو محقق از پیشینه‌های رشته‌ای مختلف (یکی دکتری فقه و مبانی حقوق اسلامی، دیگری دکتری مهندسی آب و محیط‌زیست) بررسی شد و اختلاف‌نظرها از طریق بحث و اصلاح مکرر دسته‌بندی‌های موضوعی حل شد.
- ملاحظات اخلاقی: پژوهش متکی بر داده‌های ثانویه و متون عمومی است؛ بنابراین نیاز به تصویب کمیته اخلاق نداشته است. با این حال، اصول احترام به تنوع فرهنگی-دینی، پرهیز از تحریف متون، و بی‌طرفی علمی در تفسیرها رعایت شده است.

محدودیت‌های روش‌شناختی

- I. تمرکز اصلی بر آموزه‌های رسمی و متون مقدس است و ممکن است تنوع اعمال و باورهای عملی جوامع دینی را به طور کامل بازتاب ندهد.
- II. تفسیر متون مقدس ذاتاً محل بحث است. پژوهش حاضر کوشیده با استناد به تفاسیر معتبر آکادمیک و تکیه بر وجوه اشتراکی که کم‌ترین اختلاف تفسیری را دارند، این چالش را کاهش دهد.
- III. راهکارهای پیشنهادی برای ادغام ارزش‌های دینی در سیاست‌گذاری آب، نیازمند آزمون‌های میدانی در بافتارهای خاص هستند که از حوزه مطالعه نظری خارج است.
- IV. به دلیل تمرکز بر منابع مکتوب، تعمیم‌پذیری یافته‌ها به همه جوامع دینی نیازمند احتیاط است
- V. چارچوب اوستروم عمدتاً برای منابع محلی و کوچک‌مقیاس طراحی شده است. تطبیق آن با ادیان جهانی (که ساختارهای فراملی دارند) نیازمند احتیاط نظری است و ممکن است برخی اصول (مانند مرزبندی واضح) در مقیاس ملی/فراملی کاربرد مستقیم نداشته باشند.
- VI. باورهای آموزه‌های دینی مدام که در حد نظریه هستند کمک‌چندانی به حکمرانی پایدار آب نمی‌کنند؛ بلکه در جوامعی این آموزه‌ها تأثیر مورد انتظار را بر جای می‌گذارند که همه یا اکثریت جامعه این آموزه‌ها را باور داشته باشند و آن‌ها را بکار بندند؛ زیرا در غیر این صورت این دستورات ضمانت اجرایی نخواهد داشت.
- VII. محدودیت دسترسی به نسخ کامل برخی منابع: به دلیل محدودیت‌های جغرافیایی و نهادی در دسترسی به کتابخانه‌های تخصصی و نسخ کامل برخی ترجمه‌های دانشگاهی (به‌ویژه برای متون هندویی، بودایی و برخی آثار الهیات پروتستان)، این پژوهش ناگزیر از راهکارهای جایگزین مانند استفاده از قابلیت «پیش‌نمایش محدود» در Google Books، پایگاه‌های دیجیتال دسترسی آزاد (مانند SuttaCentral، Bible Gateway، Sefaria) و پژوهش‌های ثانویه معتبر استفاده کرده است. هرچند این محدودیت ممکن است بر جامعیت استخراج آیات تأثیرگذار باشد، اما با تمرکز بر مفاهیم اصلی و تطبیق آن‌ها با اصول حکمرانی، تلاش شده است تأثیر آن به حداقل برسد. این محدودیت در پژوهش‌های تطبیقی میان‌ادیانی در بافت جغرافیایی ایران ذاتی است و در تعمیم یافته‌ها باید مورد توجه قرار گیرد.

یافته‌ها

سنت‌های دینی و فرهنگی‌های بومی می‌توانند منابع گران‌بهایی برای حمایت از سیاست‌های حکمرانان در زمینه حفاظت از آب و استفاده بهینه از آن باشند اما پیش از این، آن‌گونه که شایسته بوده نقش سنت‌ها و فرهنگ‌ها در حکمرانی پایدار آب مورد توجه قرار نگرفته است.

یافته‌های این پژوهش تأیید می‌کند که علی‌رغم تنوع گسترده درون‌دینی و میان‌دینی، مجموعه‌ای از مضامین اخلاقی مشترک در منابع بررسی‌شده قابل مشاهده است. در این مضامین مشترک، آب به‌عنوان «پدیده‌ای مقدس، حیات‌بخش و فراتر از یک کالای اقتصادی صرف» شناسایی می‌شود که پایه‌ای برای شکل‌گیری «اخلاق زیست‌محیطی دینی» فراهم می‌آورد. در این ساختار، حفاظت از آب نه یک انتخاب، بلکه یک تکلیف دینی و اخلاقی است. این نگاه در جوامع دینی و سنتی می‌تواند اثرات فراوانی بر نوع حکمرانی آب داشته باشد (Gottlieb, 2019; McAnally, 2019). این پژوهش، مکانیسم‌های عینی و نهادی هر سنت را شناسایی کرده و امکان تبدیل اخلاق انتزاعی به حکمرانی عملی را مورد بررسی قرار داده است. در ادامه این مکانیزم‌ها در ادیان و سنت‌های مختلف استخراج شده و ارائه گردیده است.

- اسلام و یهودیت (نظام فقهی-حقوقی): این دو سنت ابراهیمی، با داشتن «سنت فقهی/هالاخایی گسترده و الزام‌آور»، چارچوب‌های حقوقی منسجم‌تری برای تنظیم رفتار فردی و اجتماعی نسبت به آب ارائه می‌دهند. قواعدی مانند «لاضرر»، «حرمت اسراف» در

اسلام و «بال تاشخیت» در یهودیت ظرفیت بالایی برای تفسیر و تطبیق بر مسائل معاصر (مانند آلودگی صنعتی یا برداشت بی‌رویه) دارند (مطابق با تحلیل‌های (Bagader et al., 1994)).

در اسلام، «لاضرر» از احادیث متواتر و قواعد مسلم فقهی است. (برای نمونه ر.ک. حر عاملی، ۱۳۹۱: ۳۷۶؛ نوری طبرسی، ۱۴۰۹: ۱۵۰؛ طوسی، بی‌تا: ج ۱، ص ۵۲۲؛ ابن زهره، بی‌تا: ۵۸۸؛ حلی، بی‌تا: ج ۱، ص ۴۹۷؛ ابن قدامه، ۱۴۰۸: ج ۵، ص ۵۴۲؛ احمد بن حنبل، بی‌تا: ج ۵، ص ۳۲۶) و مضمونش این است که هیچ ضرر زدن و ضرر پذیرفتنی در اسلام مورد قبول نیست (رضائی‌راد، ۱۳۸۹: صص ۶۳-۹۰) این قاعده به قدری جدی و مورد تأکید قرار گرفته است که حاکم بر کلیه ادله فقهی شمرده شده است. (مکارم شیرازی، ۱۴۱۰: ج ۱، ص ۷۹-۸۲) و هر حکمی حتی اگر از مسلمات دینی و شرعی مانند نماز و روزه باشد در صورت ضرری بودن ساقط شده و باید به گونه‌ای انجام شود که ضرر نداشته باشد (انصاری، ۱۳۷۴: همو، ۱۴۴۱: ج ۲، ص ۲۴۵ به بعد) این قاعده در مبحث ما می‌تواند قاعده ساز و مبنای جدی برای حرمت تزیین آب و آلوده سازی یا هر گونه آسیب به آب و سایر منابع طبیعی باشد.

«حرمت اسراف» نیز از آموزه‌های ادیان مختلف از جمله اسلام است که بر اساس آن استفاده نادرست از مواهب الهی، از جمله آب حرام و گناه کبیره است. (دستغیب، بی‌تا: ۹۵-۱۰۹) و موجب عذاب الهی است (نوری، ۱۳۲۰: ابواب النفقات، باب ۲۲ و ۲۰؛ تمیمی، ۱۳۹۵) و اسراف کنندگان برادران شیطان هستند (سوره اسراء: ۲۷) و خدا آن‌ها را دوست ندارد. (سوره بقره: ۶۰؛ مانده: ۸۷؛ اعراف: ۳۱). این اصل بنیادی نیز ظرفیت بالایی را در مدیریت اخلاقی آب و ایجاد پشتوانه و ضمانت اجرا برای شیوه‌های حکمرانی در زمینه آب نشان می‌دهد.

در اسلام، آب، مایه حیات (سوره انبیاء: ۳۰) و پاکیزگی (فرقان: ۴۸) و شستشو با آب به شیوه‌ای مخصوص (غسل یا وضو) شرط صحت بسیاری از عبادات شمرده شده است (الروحانی، قمی، ۱۴۱۳: ج ۵، ص ۳۸۱؛ السیوری، ۱۴۱۵: ۲۹؛ الطباطبایی البزیدی، ۱۴۱۳: ۱، ۱۳۶) و مانند دیگر مواهب الهی در دست بشر به امانت سپرده شده است (Bagader et al., 2018) و استفاده نادرست از آن به منزله ناسپاسی و خیانت در امانت است (نوری ۱۳۲۰: ابواب النفقات، باب ۲۲). چنین آموزه‌هایی می‌توانند به شکل‌گیری نگرش‌های مسئولانه زیست‌محیطی نسبت به مصرف آب (در جوامعی که این ارزش‌ها مشروعیت اجتماعی و نفوذ عملی دارند)، کمک نمایند.

در یهودیت «بال تاشخیت» (בל تשחית) یک اصل اخلاقی و حقوقی است که به معنای «نباید تباہ کنی/ نابود کنی» است. این اصل ریشه در تورات دارد و در طول تاریخ تفسیرهای گسترده‌ای یافته است. هسته مرکزی آن، «ممنوعیت اتلاف و تخریب بی‌دلیل منابع، اموال و محیط‌زیست» است.

مستند اصلی این اصل، آیه‌ای در «سفر تثئیه» (تورات، سفر تثئیه، ۲۰-۱۹: ۲۰) است.

«כִּי תִצּוֹר אֶל עֵיר... לֹא תִשְׁחִית אֶת עֵצָה... כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכַל וְאֵתוּ לֹא תִכְרֹת. הָאָדָם עֵץ הַשָּׁדָה... כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׁדָה לְבֹא מִפְּנֵי בְמִצּוֹר?»

ترجمه: «هرگاه به شهری برای جنگ نزدیک شدی و آن را به محاصره درآوردی، درختانش را نابود مکن و تبر بر آنها مزن؛ زیرا از میوه‌ی آنها می‌خوری و آنها را نباید قطع کنی. مگر درخت صحرا آدمی است که از برابر تو به درون محاصره بگریزد؟»

این آیه در زمینه جنگ است و قطع بی‌رویه درختان میوه (حتی در جنگ) را منع می‌کند. اما فقهای یهودی این حکم را به یک اصل کلی برای منع هرگونه تخریب بی‌جهت گسترش داده‌اند. در ادبیات خاخامی (تلمود و میشنا)، این اصل گسترش یافته و مصادیق زیادی برای آن ذکر شده است. مانند: اتلاف غذا، تخریب ظروف، پاره کردن بی‌دلیل لباس، ریختن بی‌رویه نفت یا عسل، و شکستن

اشیا از مصادیق «بال تاشخیت» شمرده می‌شوند. همچنین «شولحان عاروخ» اشاره می‌کند که هر کس شمع را بی‌جهت روشن کند (یا آن را بی‌جا خاموش کند)، مرتکب بال تاشخیت شده است (Bernstein, 2000).

- هندوئیسم و سنت‌های بومی (تقدس شخصیت‌یافته و رابطه خویشاوندی): در این سنت‌ها، تقدس آب غالباً در قالب «شخصیت الهی (گانگا)» یا «موجود زنده و اجدادی» تجلی می‌یابد (Agoramoorthy, 2020) «تقدس شخصیت‌یافته» یعنی مفهوم تقدس به شکل یک شخصیت مشخص یا موجود زنده نمود پیدا می‌کند. مانند یک رابطه خویشاوندی یعنی افراد به آب یا موجودات مقدس به عنوان بخشی از خانواده یا نیاکان خود نگاه می‌کنند. در فرهنگ هندویی، تقدس آب غالباً در قالب شخصیت الهی (گانگا) یا موجود زنده و اجدادی تجلی می‌یابد. در این سنت‌ها، آب فقط یک ماده نیست، بلکه به شکل شخصیتی الهی یا موجود مقدس دیده می‌شود. به‌عنوان مثال، رودخانه گانگا در هندوئیسم نه فقط یک رودخانه، بلکه خدای زنده و مقدس گانگا است (Agoramoorthy, 2020). همچنین در برخی سنت‌های بومی، آب ممکن است با روح نیاکان یا موجودات زنده مقدس مرتبط باشد. در این گونه باورها، مکانیسم حفاظت، بیش از آنکه مبتنی بر قاعده حقوقی باشد، از طریق مناسک، اسطوره‌ها و احساس تعلق خویشاوندی عمل می‌کند. موفقیت نسبی جنبش‌هایی مانند «گانگای پاک» نشان‌دهنده قدرت بسیج‌کنندگی این نگاه در عصر حاضر است (Agoramoorthy 2020).

«جنبش گانگای پاک» مجموعه‌ای از برنامه‌های دولتی، اجتماعی و دینی است که با هدف «کاهش آلودگی رودخانه گانگا»، «احیای اکولوژیک رود»، «حفظ جایگاه دینی و فرهنگی گانگا» راه‌اندازی شد. این جنبش به‌طور رسمی و گسترده از سال ۲۰۱۴ با ابتکار دولت هند (دولت نارندرا مودی) و تحت عنوان Namami Gange Programme آغاز شد. دستاوردهایی مانند: «بهبود کیفیت آب در برخی شهرها مانند واراناسی و هریدوار»، «کاهش ورود فاضلاب تصفیه‌نشده در برخی مقاطع»، «افزایش آگاهی عمومی نسبت به حفاظت از گانگا» و «تبدیل مسئله آب به مسئله اخلاق دینی» به دنبال داشت (Agoramoorthy 2020)

نمونه‌ای دیگر از قدرت بسیج‌کنندگی باورها، اعطای شخصیت حقوقی به رودخانه‌هاست (Corte Constitucional de Colombia, 2016). در حقوق و اندیشه نوین محیط‌زیست، عبارت «اعطای شخصیت حقوقی به رودخانه‌ها» به معنای آن است که یک رودخانه یا دیگر اجزای طبیعت به‌طور رسمی در چشم قانون به‌عنوان یک «شخص حقوقی» شناخته شود. یعنی حقوق و تکالیفی در برابر انسان‌ها و دولت داشته باشد، مثل یک شخص حقیقی یا یک شرکت. وقتی رودخانه شخصیت حقوقی می‌گیرد، دیگر فقط «منبع طبیعی» یا «دارایی عمومی» تلقی نمی‌شود، بلکه ذی‌حق می‌شود تا مثلاً حق داشته باشد که از آلودگی یا تخریب آن دفاع شود یا نماینده‌ای برای منافعش تعیین شود. یکی از مشهورترین نمونه‌ها، رودخانه Whanganui در نیوزیلند است. در سال ۲۰۱۷ با تصویب قانون «Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act» این رودخانه به‌طور قانونی شخصیت حقوقی یافت. رودخانه از ملکیت دولت بیرون آمد و به‌عنوان «انسان قانونی»، با حقوق، وظایف، و نماینده شناخته شد. دو نماینده یکی از دولت و یکی از جامعه بومی (Māori) به‌عنوان حافظ منافع رودخانه منصوب شدند تا در مراجع قضایی یا تصمیم‌گیری‌ها از آب حمایت کنند. این قانون تأکید داشت که رودخانه شامل همه اجزایش از سرچشمه تا دریا و نیز ابعاد معنویش «یک کل زنده و جدانشدنی» است. در واقع این شخصیت حقوقی مستقل:

✓می‌تواند از طریق نمایندگان در دادگاه شکایت کند (مثلاً علیه آلودگی)

✓نمی‌تواند صرفاً «منبع طبیعی» یا مال دولت دانسته شود

✓می‌بایست حقوقش توسط دولت و افراد دیگر رعایت شود

که در مجموع این اقدامات نوعی حفاظت بلندمدت قانونی برای اکوسیستم فراهم می‌شود

به همین دلیل این ایده را انقلابی حقوقی در حمایت از محیط‌زیست می‌دانند، چون برخلاف حقوق طبیعت در شیوه‌های سنتی، حالا می‌توان از حقوق رودخانه در دادگاه دفاع کرد.

- مسیحیت و بودیسم (تأکید بر تحول درونی و مسئولیت جهانی): در این دو سنت، اگرچه احکام مشخص کم‌تری نسبت به آب وجود دارد، اما «تأکید بر تحول درونی، شفقت، مسئولیت در قبال آفرینش و اخلاق فضیلت‌محور»، اساس رفتار زیست‌محورانه این دو آیین را تشکیل می‌دهد. ابتکاراتی مانند «کلیسای سبز» نمونه‌ای از تبلور عملی این اخلاق در قالب اقدام جمعی هستند (El l i ngs on, ۲۰۱۶). ابتکار «کلیسای سبز» یا جنبش کلیسای سبز، یک جنبش جهانی درون مسیحیت است که کلیساها و جوامع مذهبی را به «پذیرش مسئولیت در قبال آفرینش و حفاظت از محیط‌زیست» دعوت می‌کند. این حرکت بر اساس تفسیری الهیاتی از مفهوم «پذیرش امانداری» شکل گرفته است. «کتاب مقدس»، مبتنی بر آیاتی مانند «پیدایش ۲:۱۵» که انسان را «نگهبان» باغ عدن می‌خواند، یا «مزمیر ۱:۲۴» که می‌گوید: «جهان از آن خداوند است». مبنای دینی این جنبش را تأمین می‌کند و نتیجه‌اش «ایجاد نوعی الزام اخلاقی» است که بر اساس آن، حفظ زمین به عنوان بخشی از پرستش خدا و عشق به همسایه (به ویژه نسل‌های آینده و آسیب‌پذیرترین افراد در برابر تغییرات آب‌وهوایی) در نظر گرفته می‌شود. این جنبش، بخشی از حرکت بزرگ‌تر ادیان برای محیط‌زیست است و با ابتکارات مشابه در ادیان دیگر (مانند «معابد سبز» در بودیسم یا «مساجد سبز» در اسلام) همسو است.

«راهب‌کردن رودخانه‌ها (Darlington, 2012)» نمونه‌ای دیگر از تبلور عملی این نقش دین و باورها در حفظ آب و بهینه‌سازی مصرف آن است. اصطلاح «راهب‌کردن رودخانه‌ها» یا «رودخانه‌های رهبان‌یافته» یک مفهوم شناخته‌شده در بوم‌شناسی فرهنگی و مطالعات روابط انسان و طبیعت است. این کار، معمولاً به یک آیین یا اقدام نمادین اشاره دارد که طی آن، جامعه (اغلب با رهبری راهبان بودایی یا رهبران معنوی) به یک رودخانه «مقام رهبانی» اعطا می‌کند. هدف این اقدام، به طور معمول، موارد زیر است:

- محافظت از رودخانه در برابر طرح‌های تخریبی مانند سدسازی، کانال‌کشی یا آلودگی.

- به رسمیت شناختن حقوق قانونی یا شخصیت حقوقی رودخانه.

- تأکید بر ارزش ذاتی و قداست رودخانه، فراتر از فایده اقتصادی آن برای انسان.

- این عمل، به ویژه در تایلند و تحت رهبری شبکه راهبان فعال محیط‌زیست به نام راهبان محافظ شناخته شده است.

بررسی تطبیقی شش سنت دینی و فرهنگی صرفاً وجود ارزش‌های اخلاقی مشترک را نشان نداد؛ بلکه مهم‌تر از آن، تنوع سازوکارهای نهادی را بیانگر بود ساز و کارهای نهادی که این ارزش‌ها را به عرصه عمل و حکمرانی آب پیوند می‌دهند. برای روشن‌تر شدن این پیوند، جدول (۱) به صورت خلاصه، ارزش‌های محوری هر سنت، نهادهای مسئول و کارکرد مشخص هر یک را در حوزه حکمرانی آب نمایش می‌دهد.

در یک نگاه کلی، سه الگوی متفاوت اما مکمل قابل تشخیص است:

۱ Green Church.

۲ Stewardship

۳ Phra Nak Anurak

۱. الگوی حقوقی-نهادی (اسلام و یهودیت): در این دو سنت، ارزش‌هایی چون «امانت‌داری» و «منع تخریب» از طریق نظام فقهی و حقوقی (شریعت و هالاخا)، نهادهای نظارتی (حسبه، بیت‌الدین) و ابزارهای اقتصادی (وقف، جریمه) به کارکردهای مشخصی مانند کاهش مصرف، جلوگیری از آلودگی و توزیع عادلانه تبدیل می‌شوند.

۲. الگوی مناسکی-مشارکتی (هندوئیسم و سنت‌های بومی): در اینجا، تقدس شخصیت‌یافته آب و رابطه خویشاوندی با طبیعت، از طریق آیین‌های جمعی (کومبه میلا)، نظام‌های شورایی (پانچایت، شورای بزرگان) و اعطای شخصیت حقوقی به رودخانه‌ها به کارکردهایی چون حفاظت فرهنگی، نظارت محلی و پایداری اکوسیستمی منجر می‌شود.

۳. الگوی شبکه‌ای-داوطلبانه (مسیحیت و بودیسم): با وجود احکام جزئی‌تر در حوزه آب، تأکید بر تحول درونی و مسئولیت اخلاقی در قبال آفرینش، از طریق ابتکارات داوطلبانه (کلیسای سبز) و مناسک نمادین (راهب‌کردن رودخانه‌ها) به بسیج اجتماعی، آموزش و ایجاد الزام اخلاقی برای حفاظت از منابع آبی می‌انجامد.

این سه الگو نشان می‌دهند که هیچ‌یک از سنت‌های دینی صرفاً در سطح توصیه‌های اخلاقی باقی نمی‌مانند؛ بلکه هر یک، بسته به ساختار الهیاتی و تاریخی خود، نهادهایی را توسعه داده‌اند که قادرند ارزش‌های معنوی را به کارکردهای قابل اندازه‌گیری در حکمرانی آب تبدیل کنند. البته همان‌گونه که در بخش نقد درون‌دینی (بخش آتی) خواهد آمد، کارآمدی این سازوکارها در عمل یکسان نبوده و به عواملی چون «نظارت مؤثر»، «اراده سیاسی» و «هماهنگی نهادی» وابسته است.

جدول ۱. سازوکارهای عملی انتقال ارزش‌های دینی به حکمرانی آب

سنت	ارزش محوری	سازوکار نهادی	کارکرد حکمرانی
اسلام	امانتداری و منع اسراف	فقه، وقف، نظارت اجتماعی	کاهش مصرف و جلوگیری از تخریب
یهودیت	بال‌تاشخیت	هالاخا و مسئولیت جمعی	جلوگیری از اتلاف منابع
مسیحیت	امانتداری خلقت	کلیساها و شبکه‌های داوطلبانه	بسیج اجتماعی و آموزش
هندوئیسم	تقدس رودخانه‌ها	آیین‌ها و مناسک دینی	حفاظت فرهنگی از منابع
بودیسم	شفقت نسبت به موجودات	معابد و جنبش‌های زیست‌محیطی	ارتقای مسئولیت اخلاقی
سنت‌های بومی	خویشاوندی با آب	شوراهای بومی و حقوق عرفی	حفاظت اکوسیستمی

بحث

یافته‌های تحقیق نشان داد که ادیان و سنت‌های بومی بر اصول اخلاقی مشترکی که می‌تواند پشتوانه نظری برای حکمرانی آب باشد اتفاق نظر دارند اما در مکانیسم‌های عملی و راهبردهای مبتنی بر این اصول به اشکال مختلفی ظاهر می‌شوند. با این حال و با همه اختلافات ادیان و سنت‌های بومی می‌توانند الگوی مطلوبی برای حکمرانی پایدار آب و حفاظت از منابع آبی ترسیم نمایند و مددکار حکمرانان و برنامه‌ریزان باشند. در ادامه این مطالب را به بحث می‌گذاریم.

اصول اخلاقی مشترک در شش سنت

تحلیل تطبیقی متون و منابع نشان داد که علی‌رغم تنوع الهیاتی، چهار اصل اخلاقی در میان این سنت‌ها مشترک است: (۱) تقدس و حیات‌بخشی آب، (۲) مسئولیت اخلاقی در حفاظت از آن، (۳) عدالت در دسترسی و توزیع و (۴) وجود مکانیسم‌های هنجاری/حقوقی (جدول ۲).

جدول ۲ - اصول اخلاقی مشترک و تطبیق آن در شش سنت دینی

اصول اخلاقی مشترک	اسلام	مسیحیت	یهودیت	هندوئیسم	بودیسم	سنت‌های بومی
تقدس آب و حیات‌بخشی	«بهار آب هر چیز زنده‌ای فرار ناپدیم» (قرآن ۲۱:۳۰)	«روح خدا بر روی آب‌ها حرکت می‌کرد» (پیدایش ۱:۲)؛ «بعمید»	طهارت با میکوه (Shoshanna) (Lockshin)؛ آب به‌مثابه برکت (Kaitiakitanga (Wai 2358), 2012)	گنگا تجسم الوهیت؛ ریگ ودا ۷,۴۹,۲	آب نماد وابستگی (متقابل Thich Nhat Hanh, 2008)	آب موجودی زنده و نیای اجدادی (Whakapapa)
مسئولیت اخلاقی حفاظت	امانت الهی؛ نهی اسراف (قرآن، اعراف: ۳۱)	انسان به‌عنوان خلیفه/نگهبان (Laudato Si', §67)	اصل «بال تاسخیت» (تورات، تثنیه ۲۰-۲۰:۱۹)	آلودن آب گناه و نقض دارما ^۱ (Olivelle, 2005) (Manusmriti, Verse 4.56)	اصل عدم آسیب (آهیمنسا) و شفقت (کارونا) (Dhammapada 129)	kaitiakitanga (سرپرستی خویشاوندی) (Waitangi Tribunal, Wai 2358, 2012)
عدالت در دسترسی و توزیع	«المسلمون شرکاء فی ثلاث» (نوری ج ۱۷ ص ۱۱۴)	دسترسی به آب پاک حق بشری (Laudato Si', §30)	تقسیم عادلانه در هالاخا (Mishnah, Baba Batra 1:1)	دسترسی همه طبقات به آب مقدس (جنیش گانگای پاک) (Agoramoorthy, 2020).	نگرانی از رنج موجودات ناشی از کم‌آبی (Samyutta Nikaya 42.11, The Discourse to the Heads of Families)	توزیع بر اساس نیاز در نظام Ayllu (Trawick, 2002)
وجود نهادها و قواعد عینی برای تضمین حفاظت ^۲	نظام حما، قاعده فقهی لاضرر و حرمت اسراف) قرآن کریم سوره اعراف آیه ۳۱	ابتکارات کلیسای سبز (کتاب مقدس سفر پیدایش ۲:۱۵)	سازمان شومری تورا؛ فتواهای ربانی (Pesak)	جنیش «گانگای پاک» (Agoramoorthy, 2020)	مناسک راهب‌گرن (رودخانه، Darlington, 2012)	شخصیت حقوقی رودخانه (Te Awa Tupua Act 2017)

آنچه جدول (۲) آشکار می‌کند، صرفاً وجود این اصول در متون مقدس نیست، بلکه همگرایی کارکردی قابل توجهی میان سنت‌هایی است که از نظر الهیاتی بسیار دور از هم قرار دارند. به عبارت دیگر، اگرچه مبانی و مفاهیم (مانند «امانت الهی» در اسلام، «سرپرستی» در مسیحیت یا «kaitiakitanga» در سنت مائوری) ریشه در جهان‌بینی‌های متفاوتی دارند، اما در سطح عملی به الزاماتی مشابهی نظیر: پاسداشت آب، پرهیز از اسراف و آلودگی و توزیع عادلانه آن می‌پردازند. این همگرایی نشان می‌دهد که ادیان می‌توانند پایه‌ای مشترک برای گفت‌وگوی بین‌ادیانی و سیاست‌گذاری مشارکتی در حوزه آب فراهم آورند، بدون آنکه نیاز به

۱. در هندوئیسم، دارما مفهومی فراگیر و وابسته به موقعیت است. مشهورترین تعریف از آیین‌نامه مانو (فصل ۱، بند ۸) گرفته شده است: «دارما آن چیزی است که توسط وداها (کتاب مقدس) تجویز شده و در سنت‌های نیکوکاران (ساتام) متجلی شده است».

۲. این اصل از جنس هنجاری نیست

یکسان‌سازی الهیات آن‌ها باشد. همچنین، وجود مکانیسم‌های نهادی در هر شش سنت (از نظام حِمّا و حسبه در اسلام گرفته تا شخصیت حقوقی رودخانه در سنت‌های بومی) گواه آن است که این اصول نه در سطح انتزاعی، بلکه در قالب سازوکارهای عینی و قابل اجرا تجلی یافته‌اند؛ هرچند کارآمدی این مکانیسم‌ها در عمل یکسان نبوده و به عواملی چون نظارت، اراده سیاسی و هماهنگی نهادی بستگی دارد.

با دقت در اصول اخلاقی مشترک استخراج شده در شش سنت مورد بررسی می‌توان دریافت که نقش ادیان و سنت‌های بومی در حکمرانی آب را نباید صرفاً در سطح توصیه‌های اخلاقی یا آموزه‌های هنجاری جستجو کرد. اهمیت اصلی این سنت‌ها در ظرفیت آنها برای تولید و بازتولید هنجارهای اجتماعی است. برخلاف بسیاری از رویکردهای متعارف حکمرانی آب که عمدتاً بر ابزارهای اقتصادی، حقوقی یا فناورانه تأکید دارند، سنت‌های دینی قادرند مشروعیت فرهنگی لازم برای پذیرش و اجرای سیاست‌های حفاظت از آب را فراهم کنند.

از این منظر، ارزش افزوده ادیان در مقایسه با سایر ابزارهای حکمرانی، ایجاد نوعی «سرمایه اخلاقی» است که می‌تواند هزینه‌های نظارت، کنترل و اجرای قوانین را کاهش دهد. هنگامی که حفاظت از آب نه صرفاً یک الزام قانونی بلکه یک تکلیف اخلاقی یا دینی تلقی شود، احتمال مشارکت داوطلبانه و رعایت مقررات افزایش می‌یابد. بر این اساس، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که ادیان و سنت‌های بومی را می‌توان به عنوان منابع بالقوه سرمایه اجتماعی و مشروعیت فرهنگی در نظام‌های حکمرانی آب در نظر گرفت. چنین برداشتی فراتر از نگاه سنتی به دین به عنوان مجموعه‌ای از باورهای فردی بوده و آن را به عنوان یک ظرفیت نهادی مکمل در کنار سیاست‌گذاری، قانون‌گذاری و مدیریت فنی منابع آب معرفی می‌کند.

شواهد اثربخشی مکانیسم‌های دینی

اثربخشی برخی از مکانیسم‌های دینی و بومی در مدیریت پایدار منابع آب به‌طور مستند تأیید شده است. به عنوان نمونه نظام حِمّا (Hima) در شبه‌جزیره عربستان و به‌ویژه در عمان که ریشه در سنت‌های اسلامی دارد، بسیار مورد توجه بوده است. این نظام، برای سده‌ها الگویی کارآمد در حفاظت از مراتع و آب‌بندها بوده است (Bagader et al., 1994) و پژوهش‌های امروزی نیز احیای آن را در چارچوب حکمرانی پایدار منابع مطرح کرده‌اند (Hashmi et al., 2024). کاوش‌های باستان‌شناسی در حمیمه (اردن) حضور نظام‌های پیشرفته مدیریت آب با مرزبندی دقیق و جریمه‌های پلکانی را در دوران نبطیان و اوایل اسلام تأیید کرده است (Faruqui et al., 2001; Oleson, 2018). در سنت بودیسم تایلند، آیین «راهب‌کردن رودخانه» به حفاظت عملی از منابع آبی انجامیده؛ معبد وات چاک دائنگ در بانکوک نمونه‌ای از کاربرد این آیین در قالب اقتصاد چرخشی است که سالانه ده‌ها تن پلاستیک را از آب‌ها جمع‌آوری و بازیافت می‌کند (Liu et al., 2025) و گزارش‌های میدانی نیز حاکی از نقش این مناسک در کاهش آلودگی آبراهه‌هاست (بر اساس گزارش خود صومعه؛ که نیازمند تأیید مستقل است). شورای علمای اندونزی (MUI) با صدور مجموعه‌ای از فتاوی‌های زیست‌محیطی از سال ۲۰۱۰ تا ۲۰۲۳، از جمله فتوا شماره ۲۰۲۳/۸۶ که تخریب منابع آب و به‌ویژه برداشت غیرمجاز آب زیرزمینی را حرام اعلام کرده، موفق شده است با تکیه بر شبکه مساجد و نهادهای دینی، به کاهش فشار بر آبخوان‌ها کمک کند و پژوهش‌های اثربخشی نیز کارآمدی این فتاوا را در کاهش سوءمدیریت آب تأیید کرده‌اند (Mangunjaya & Praharawati, 2019).

نظام Ayllu در آند دارای سه سطح سازماندهی (خانواده، محله، قبیله) و سازوکارهای نظارت و مجازات است (Trawick, 2002). شخصیت حقوقی رودخانه‌ها در نیوزیلند (Te Awa Tupua Act 2017) به‌عنوان الگویی موفق برای ادغام جهان‌بینی بومی با حقوق مدرن شناخته شده است (Collins & Esterling, 2019) و کشورهایی چون کلمبیا و هند نیز اقدامات مشابهی انجام داده‌اند (Constitucional de Colombia, 2016).

تطبیق اصول دینی با اصول اوستروم

جدول (۳) به صورت نظام‌مند تطابق هشت اصل حکمرانی مشترک اوستروم (۱۹۹۰) را با دو اصل مکمل «انطباق با شرایط محلی» و «هماهنگی نهادها در سطوح مختلف» در شش سنت دینی نمایش می‌دهد. بررسی جدول نشان می‌دهد که هر شش سنت دینی مکانیسم‌های بومی و نهادی متنوعی را برای پشتیبانی از هر ده اصل فراهم کرده‌اند. به عنوان نمونه، اصل «مرزبندی‌های واضح» در اسلام از طریق احیای مناطق حفاظت‌شده (حما)، در مسیحیت از طریق محله‌های کلیسایی و در سنت‌های بومی از طریق قلمروهای آبی قبیله‌ای تحقق یافته است. اصل «نظارت همگانی» یا امر به معروف و نهی از منکر در اسلام در قالب نهاد «حسبه»، در مسیحیت با نظارت اسقف‌ها، و در فرهنگ مائوری با مفهوم kaitiakitanga تبلور یافته است (Waitangi Tribunal, Wai 2358, 2012). همچنین اصل «حاکمیت چندمرکزی و لایه‌بندی شده» در همه سنت‌ها به صورت سلسله‌مراتب نهادی از سطح محلی تا ملی (نظام اوقاف، اسقف‌نشین‌ها، کنیسه‌ها، پانچایت‌ها، سازمان سنگا و نظام Ayllu) مشاهده می‌شود. این تطابق گسترده نشان‌دهنده ظرفیت بالایی سنت‌های دینی در ارائه الگوهای عملیاتی برای حکمرانی پایدار منابع مشترک است.

تطابق‌های ارائه شده در جدول (۳) بر اساس تفسیر تحلیلی پژوهشگر انجام شده و به این معنا نیست که سنت‌های دینی مستقیماً نظریه اوستروم را به کار گرفته‌اند. در واقع برخی تطابق‌ها از نوع «همسانی کارکردی» (functional equivalence) هستند، نه «همسانی لفظی». همچنین این تطابق‌ها کارکردی و استعاری هستند و به معنای وجود نهادهای مشابه اوستروم در سنت‌های دینی نیست.

جدول ۳. تطبیق اصول اوستروم با شش سنت دینی

اصل اوستروم (۱۹۹۰، ۲۰۱۰)	اسلام	مسیحیت	یهودیت	هندوئیسم	بودیسم	سنت‌های بومی
۱. مرزبندی‌ها	حما (مناطق حفاظت‌شده)	محله‌های کلیسایی با منابع آبی مشخص (Bond, 2001); صومعه‌ها به‌عنوان واحدهای مدیریت آب (The Water culture of the Order of Christ, 2024)	مرزهای «تخوم» در تورات (Talmud, Eiruvin); تقسیم ارضی بر اساس قبیله (Numbers 34)	تعریف حوزه‌های سنتی (kuhl) در جوامع روستایی هیمالیا (Baker, 2005)	روشن‌سازی قلمروهای صومعه‌ای (sīmā) بر اساس قواعد (Buswell & Lopez, 2013)	قلمروهای آبی قبیله‌ای (Tribal water boundaries): نظام Ayllu در آند (Trawick, 2002); مرزهای سنتی مائوری (Māori) با تکیه بر mana whenua (Waitangi Tribunal, Wai 2358, 2012)
۲. تناسب میان هزینه و منفعت	قاعده لاضرر و لاضرار فقهی «لا ضرر و لا ضرار»؛ منع اسراف (قرآن، اعراف: ۳۱) (Faruqui et al., 2001)	انجیل: «از رودخانه بیشتر از نیازت بگیر» (اشاره به حکمت آفرینش و پایداری)؛ نگاه امانت‌داری به طبیعت در تعالیم	بال تاشخیت (نابود نکردن منابع) در تورات (Deuteronomy 20:19-20); ممنوعیت اسراف در قوانین	آهیمسا (عدم خشونت) به آب و موجودات (آن به‌عنوان اصلی بنیادین در دارما (Manusmriti; Olivelle, 2005)	متنا (مهربانی با همه عناصر) در متون پالی؛ راهبان به عنوان حافظ منابع آب (Dhammapada; Darlington, 2012)	اصل «همه موجودات به آب نیاز دارند»: جهان‌بینی مبتنی بر خویشاوندی با طبیعت در قبایل Bedouin Anishinaabe (Whyte, 2018)

<p>شورای بزرگان قبیله و تصمیم‌گیری اجماعی در نظام Ayllu (Trawick, 2002) و Bedouin Haudenosaunee (Acharibasam et al., 2024)</p>	<p>سنگا (انجمن راهبان) با قاعده‌مندی قوی و اتکا بر اجماع (Gethin, 1998; Gombrich, 1996) تصمیم‌گیری جمعی (Rao, 1970)</p>	<p>بیت دین (دادگاه خاخامی) در قوانین تلمودی؛ شورای رهبران قبیله‌ای (Sanhedrin; Bleich, 1998)</p>	<p>پاپ فرانسیس (FRANCIS, 2015) سینود (شورای کلیسایی) در سنت کاتولیک و ارتدکس؛ تصمیم‌گیری جمعی اسقف‌ها (THE CODE OF CANON LAW in English Translation, 1983) §2)</p>	<p>۳. قواعد انتخاب جمعی مشارکت ذی‌نفعان در تدوین قوانین)</p>
<p>کیتیتا کیتانگا / kaitiakitanga فرهنگ Māori نظارت و ولایت عرفی بر منابع آب (Waitangi Tribunal, Wai 2358, 2012؛ ناظران آب در سنت‌های بومی پوئبلو و آنی‌شینابه (Acharibasam et al., 2024; Whyte, 2018)</p>	<p>راهب‌کردن رودخانه‌ها (نظارت معنوی) و انضباط درونی مبتنی بر قواعد وینایا؛ گذاشتن قوانین برای حفاظت از آب‌های مجاور صومعه (Darlington, 2012)</p>	<p>نظارت خاخام‌ها بر رعایت تأسیسات و سایر قوانین زیست‌محیطی؛ شورای محلی یهودی (Kehillan (Waitangi Tribunal, Wai 2358, 2012; Dellapenna & Gupta, 2009)</p>	<p>نظارت اسقف‌ها و راهبان بر منابع آب وقفی و کلیساها؛ نقش کلیسا در عنوان ناظر اخلاقی بر منابع طبیعی (Bond, 2001;) Rodrigues et al., (2023)</p>	<p>۴. نظارت همگانی امر به معروف و نهی از منکر (قرآن، آل‌عمران؛ ۱۰۴)؛ حسبه در تمدن اسلامی برای نظارت بر بازار و منابع عمومی (Faruqui et al.,) (2001)</p>
<p>نظام «گیریا ما (Giriama)» در سنت‌های آفریقایی و جریمه‌های پلکانی در جوامع Bedouin (Attala, 2016;) (Johnston, 1978)</p>	<p>قوانین صومعه‌ای (Patimokkha) با درجه‌بندی از تذکر شفاهی تا اخراج (Gombrich, 1996)</p>	<p>درجه‌بندی مجازات ت در هالاخا (از) جریمه نقدی تا طرد اجتماعی؛ بیت دین به عنوان مرجع اجرای مجازات (Bleich, 1998; Dellapenna & Gupta, 2009)</p>	<p>درجه‌بندی توبه و جریمه در قوانین کلیسایی (از تذکر کلامی تا تکفیر) (THE CODE OF CANON LAW in English Translation, 1983)</p>	<p>۵. مجازات پلکانی اصل لزوم تعزیر و مجازات‌های درجه‌بندی‌شده فقهی بر اساس شدت جرم در فقه اسلامی (Kamali,) 1991; Faruqui et al., 2001)</p>
<p>شورای حل اختلاف قبیله‌ای: در نظام Ayllu و جوامع Bedouin، افراد مطلع اختلافات آبی را حل و فصل می‌کنند (Trawick, 2002)</p>	<p>میانجی‌گری راهبان (رهبران ارشد سنگا) در حل اختلافات محلی (Gethin, 1998; Gombrich, 2006)</p>	<p>بیت دین (دادگاه خاخامی) در سه سطح: محلی، منطقه‌ای و عالی (Bleich, 1998; Dellapenna & Gupta, 2009)</p>	<p>دادگاه‌های کلیسایی (Consistory Court) در سطوح مختلف (محلی، اسقفی، کلان‌شهری) (THE CODE OF CANON LAW in English Translation,</p>	<p>۶ سازوکارها ی حل اختلاف سطح‌بندی شده قاضی، محکمه، دیوان مظالم؛ نظام قضایی چندسطحی اسلام (Hillel, Kamali, 1994; 1991)</p>

<p>اعلامیه ملل متحد در مورد حقوق اقوام بومی (UNDRIP, 2007); قبایل بومی توسط محاکم بین‌المللی به رسمیت شناخته شده‌اند (Collins & Esterling, 2019; Te Awa Tupua Act 2017)</p>	<p>حق صومعه‌ها در حفاظت از رودهای مجاور و منابع آبی (Buswell & Lopez, 2013; Darlington, 2012)</p>	<p>حق معابد (کویل) و نظام کاستی در مدیریت آب‌های مقدس و منابع عمومی (Olivelle, 2005; Rao, 1970)</p>	<p>خودمختاری جوامع یهودی در امور آبی تحت حمایت قوانین هلاخایی (Kehillah) (Dellapenna & Gupta, 2009; Bleich, 1998)</p>	<p>آزادی کلیساها در اداره امور داخلی و مدیریت منابع آب راهبانی توسط قوانین حقوقی (Bond, 2001; THE CODE OF CANON LAW in English Translation, 1983)</p>	<p>۷. به رسمیت شناختن حق سازمان‌دهی توسط نهادهای بیرونی خودمختاری عام نهادهای دینی (وقف، حوزه)؛ اصل خودمختاری نهادهای دینی در اسلام (Llewellyn, 2003; Faruqui et al., 2001)</p>
<p>نظام «آیو» در آند: سه سطح خانواده — محله قبیله (Trawick, 2002)</p>	<p>صومعه روستایی، شاخه ملی سنگا، شورای عالی راهبان (سازمان سنگا در تایلند و سایر کشورهای بودایی (Buswell & Lopez, 2013; Darlington, 2012)</p>	<p>معبد محلی، کومبه میلا (مرکزی)، و حاکم محلی در نظام پانچایت روستایی: «معبد محلی، کومبه میلا (مرکزی)، و شورای پانچایت (Olivelle, 2005; Agoramoorthy, 2020)</p>	<p>کنیسه محلی، بیت دین منطقه‌ای، شورای عالی خاخامی (Shulshan) (Aruch; Bleich, 1998)</p>	<p>سلسله مراتب اسقف‌نشین‌ها از بخش (Parish) تا اسقف‌نشین (Diocese) تا اسقف‌نشین کلان (Metropolis) (Bond, 2001; THE CODE OF CANON LAW in English Translation, 1983)</p>	<p>۸. حاکمیت چندمرکزی و لایه‌بندی شده نظام اوقاف متولی، ناظر، قضایی و نهادهای شرعی چندلایه در اسلام (Faruqui et al., 2001; Llewellyn, 2003)</p>
<p>اصل هفت نسل در سنت‌های بومی آمریکای شمالی (Anishinaabe, Ojibwa, Haudenosaunee) (Gagnon, 2023; Taylor et al., 2019)</p>	<p>اوپایا (مهارت در وسیله/اقتضای وقت) در بودیسم برای انطباقی تعالیم با شرایط محلی (Gethin, 1998)</p>	<p>تطبیق آئین‌های محلی با رودهای مختلف و اقلیم‌های متنوع (Singh et al., 2020; Rao, 1970)</p>	<p>پاسخ‌های هلاخایی (شیلو) در ت اوتشوت) در تطبیق با شرایط جدید و محلی (Bleich, 1998; Dellapenna & Gupta, 2009)</p>	<p>قوانین محلی کلیساها (بخشنامه‌ها) فتوای شرعی (تغییر حکم با تغییر موضوع عرف)؛ احکام حکومتی (Llewellyn, 2003)</p>	<p>۹. انطباق با شرایط محلی فتوای شرعی (تغییر حکم با تغییر موضوع عرف)؛ احکام حکومتی (Llewellyn, 2003)</p>
<p>شبکه Whanganui River و اتحادیه بین‌قبیله‌ای «هفت نسل» (Te Awa Tupua Act 2017, Part 2, Section 18; Taylor et al., 2019)</p>	<p>شورای عالی راهبان تایلند (Sangha Supreme Council) برای هماهنگی حفاظت از رودها و صومعه‌ها (Buswell, 2004; Darlington, 2012)</p>	<p>سازمان ملی رود گنگ (NMCG) و شوراهای وابسته برای هماهنگی بین ایالت‌ها و نهادهای محلی (NMCG, 2016; Agoramoorthy, 2020)</p>	<p>شورای عالی خاخامی در اسرائیل و جوامع بزرگ یهودی برای هماهنگی بیت‌دین‌ها (Bleich, 1998; Dellapenna & Gupta, 2009)</p>	<p>شورای پدران مقدس (سیناکسیس) در کلیسای ارتدکس برای هماهنگی بین کلیساهای ملی و محلی (Rodrigues et al., 2023; THE CODE OF CANON LAW in English Translation, 1983)</p>	<p>۱۰. ادله حجیت اجماع (قرآن کریم سوره نساء آیه ۱۱۵) و شورای فتوا (باقی، ۱۳۸۶) ضرورت در همه امور (قرآن کریم سوره شوری آیه ۳۸)</p>

هرچند جدول فوق نشان‌دهنده همسانی کارکردی (functional equivalence) قابل توجهی میان آموزه‌های اخلاقی سنت‌های دینی و اصول طراحی اوستروم است، اما این تطبیق دارای محدودیت‌های نظری و روش‌شناختی مهمی است. اولاً، اصول اوستروم عمدتاً برای مدیریت منابع مشترک محلی و کوچک‌مقیاس طراحی شده‌اند، در حالی که ادیان مورد بررسی دارای ساختارهای فراملی، سلسله‌مراتبی و فرهنگی گسترده هستند. بنابراین، کاربرد این اصول در مقیاس جهانی یا ملی نیازمند احتیاط و تطبیق بیشتر است. ثانیاً، تطبیق ارائه‌شده تحلیلی و تفسیری است و نه لفظی؛ برخی از همسانی‌ها بیشتر جنبه کارکردی دارند تا اینکه مستقیماً از متون مقدس استخراج شده باشند. سوماً، تنوع درون‌سنتی (مانند تفاوت‌های فقهی شیعه و سنی، یا تفاوت‌های بین شاخه‌های مسیحیت و بودیسم) و تفاوت‌های زمینه‌ای فرهنگی و تاریخی، تعمیم‌پذیری یافته‌ها را محدود می‌سازد. در نهایت، این جدول بیشتر جنبه نظریه‌پردازی دارد و نیازمند مطالعات تجربی و میدانی آتی است تا کارایی عملی این همسانی‌ها در جوامع واقعی مورد آزمون قرار گیرد.

تفاوت در مکانیسم‌های حفاظت و تحلیل علی

بررسی شباهت‌های اخلاقی میان ادیان به تنهایی کافی نیست، زیرا آنچه در عمل به اجرا درمی‌آید (مکانیسم‌های حفاظت) در سنت‌های مختلف تفاوت‌های چشمگیری دارد. همان‌گونه که در ردیف اول و چهارم جدول (۲) دیده می‌شود، نمادهای تقدس آب از یک سو و نهادهای حفاظتی از سوی دیگر، در هر سنت ترکیب خاصی را شکل داده‌اند. برای نمونه، در حالی که اسلام و یهودیت بر مکانیسم‌های حقوقی-قضایی (مانند حِمّا، بیت دین و فتوای الزام‌آور) تأکید دارند، سنت‌های بومی و بودیسم بیشتر به راهکارهای مناسکی و مشارکتی (مانند شخصیت حقوقی رودخانه یا راهب‌کردن رودخانه) روی آورده‌اند. اما پرسش اصلی این است: چه عواملی این تفاوت‌ها را رقم زده‌اند؟ تحلیل علی این مسئله ریشه در عواملی دارد که در ادامه مورد بحث قرار می‌گیرد.

نظام الهیاتی حاکم بر رابطه انسان و طبیعت

در ادیان ابراهیمی (اسلام، مسیحیت، یهودیت)، انسان به‌عنوان «خلیفه» یا «نگهبان» (Steward) تعریف می‌شود که در قبال طبیعت مسئول است اما فراتر از آن قرار دارد. در مقابل، در سنت‌های شرقی (هندوئیسم، بودیسم) و بومی، انسان جزئی از شبکه به‌هم‌پیوسته هستی است و تفکیک سوژه-ابژه کمرنگ‌تر است. این تفاوت الهیاتی مستقیماً بر نوع مکانیسم تأثیر می‌گذارد. در ادیان ابراهیمی مکانیسم‌ها اغلب قانون‌محور و نهادی (حِمّا، فتوا، قوانین هلاخایی) و در سنت‌های شرقی و بومی مناسکی و مشارکتی‌تر (پاک‌سازی زیارتی، راهب‌کردن رودخانه، شورای بزرگان) هستند.

ساختار قدرت و نهادهای دینی

ادیان با ساختار متمرکز و سلسله‌مراتبی (کلیسای کاتولیک، حوزه‌های علمیه شیعه) مکانیسم‌هایی از بالا به پایین (دستورالعمل‌های پاپ، فتوای مرجع تقلید) تولید کرده‌اند. در مقابل، بودیسم و هندوئیسم با ساختار غیرمتمرکز، مکانیسم‌های محلی و وابسته به معبد یا صومعه دارند. سنت‌های بومی نیز به دلیل ساختار قبیله‌ای، نهادهای افقی و اجماع‌محور را ترجیح می‌دهند. (Trawick, 2002)

تعامل با دولت و حقوق مدرن

موفق‌ترین نمونه‌های ادغام (مانند شخصیت حقوقی رودخانه در نیوزیلند و کلمبیا) جایی رخ داده که جنبش‌های بومی توانسته‌اند جهان بینی خود را از طریق قوانین موضوعه به رسمیت بشناسانند. در اسلام و یهودیت، به دلیل وجود نظام‌های فقهی مدون، تعامل با حقوق مدرن پیچیده‌تر و اغلب به صورت «تلفیق گزینشی» انجام شده است. (Bagader et al., 1994)

تاریخ استعمار و مدرنیزاسیون

سنت‌های بومی به دلیل تجربه استعمار، بسیاری از نهادهای سنتی خود (مانند نظام‌های قبیله‌ای مدیریت آب) را از دست داده‌اند. احیای معاصر آن‌ها از طریق «شخصیت حقوقی» در چارچوب حقوق مدرن، راهبردی استعمار زدا (decolonial) است که در ادیان سازمان‌یافته (که ساختارهای متمرکز خود را حفظ کرده‌اند) دیده نمی‌شود. این عامل می‌تواند توضیح دهد چرا سنت‌های بومی بیش از سایر ادیان به سمت ابزارهای حقوقی مدرن گرایش پیدا کرده‌اند.

نقد درون‌دینی و موارد نقض (دوسویگی ظرفیت اخلاقی)

با وجود ظرفیت‌های مشترک در ادیان و فرهنگ‌های بومی برای حفظ و تقویت جایگاه آب، پژوهش حاضر آگاه است که آموزه‌های دینی همواره به‌طور یکسان تفسیر و اجرا نشده‌اند. چهار دسته مورد نقض در تحلیل لحاظ شده است:

- ۱- سوءاستفاده از تقدس در هندوئیسم: در برخی مناطق باور به «خودپالایی رود گنگ» بهانه‌ای برای تخلیه فاضلاب و پسماند شده است. (Agoramoorthy, 2020) تقدس به جای حفاظت، به «آلودگی به بهانه تقدس» انجامیده است.
- ۲- تناقض میان عدالت نظری و عمل در اسلام: با وجود حدیث «المسلمون شركاء فی ثلاث»، نظام‌های سنتی آبیاری در یمن (عرس) و مراکش (ختیارات) گاه بر اساس ساختارهای طبقاتی و قبیله‌ای عمل می‌کرده‌اند و دسترسی برابر نبوده است (Lightfoot, 1996).
- ۳- چالش‌های درون‌مسیحی و درون‌بودایی: در مسیحیت، برخی جریان‌های بنیادگرا تفسیر «تسلط (Dominion)» را به جای «سرپرستی (Stewardship)» برگزیده‌اند (Brown et al., 2023; Lynn White, 1967). در بودیسم تایلند، میان راهبان حامی محیط‌زیست و راهبان سنت‌گرای متمرکز بر ریاضت فردی اختلاف نظر وجود داشته است (Darlington, 2012).
- ۴- انحصارطلبی دینی در یهودیت: در قوانین هلاخایی، در شرایط کمبود آب، اولویت با مصارف عبادی (میکوه) بر مصارف عمومی و غیریهودیان مقدم داشته شده که با اصل عدالت توزیعی در تعارض است (Waskow 2011).

تحلیل موارد نقض نشان می‌دهد که شکاف میان آموزه‌های دینی و عملکرد حفاظتی در عمل، عمدتاً ناشی از سه عامل اصلی است: (۱) تفسیر گزینشی متون دینی در راستای منافع گروهی (مانند اولویت‌یافتن مصارف عبادی در یهودیت)، (۲) ضعف نهادهای نظارتی و زیرساخت‌های محیط‌زیستی (همچون آلودگی رود گنگ علی‌رغم تقدس آن که تا حد زیادی به فقر و نبود زیرساخت‌های تصفیه مرتبط است)، و (۳) تعارض میان نظام‌های سنتی و فرایندهای مدرنیزاسیون و تمرکزگرایی دولتی (برای نمونه، تضعیف نظام حما در عمان). این موارد نشان می‌دهند که اصول اخلاقی دینی دارای ظرفیتی دوگانه هستند: از یک سو می‌توانند حفاظت و عدالت را تقویت کنند، و از سوی دیگر در بستر تفاسیر نادرست یا نهادهای ضعیف، به ابزاری برای توجیه آلودگی و نابرابری تبدیل شوند.

علاوه بر این، محدودیت‌های نظری مهم‌تری نیز وجود دارد. نخست، خطر مشروعیت‌بخشی صرفاً نمادین (symbolic legitimation) است؛ جایی که دولت‌ها یا نهادها از زبان دینی برای کسب حمایت اجتماعی استفاده می‌کنند بدون تعهد واقعی به اجرای اصول (Köhren et al., 2023). دوم، ناهماهنگی مقیاس است؛ اصول اوستروم عمدتاً برای منابع مشترک محلی طراحی شده‌اند، در حالی

که ادیان دارای ساختارهای فراملی و فرهنگی گسترده هستند. این تفاوت، کاربرد عملی چارچوب تلفیقی را در سطوح ملی و بین‌المللی چالش‌برانگیز می‌سازد. در نهایت، شکاف باور-عمل (belief-action gap) اغلب ساختاری است و عوامل اقتصادی، سیاسی و نهادی در آن نقش اساسی دارند.

بنابراین، مسئله اصلی نه فقدان منابع اخلاقی، بلکه فقدان سازوکارهای نهادی شفاف، نظارتی و مشارکتی است که بتوانند این ظرفیت دوگانه را به سمت کارکرد مثبت هدایت کنند و از سوءاستفاده جلوگیری نمایند. بدون چنین سازوکارهایی، ادغام اخلاق دینی با حکمرانی آب خطر تبدیل شدن به یک چارچوب انتزاعی و غیرتحوّل‌آفرین را به همراه دارد.

مکانیسم تأثیر آموزه‌های دینی و بومی بر حکمرانی مدرن آب

بحث اصلی این پژوهش حول چگونگی ادغام اصول دینی با چارچوب‌های معاصر مانند مدیریت یکپارچه منابع آب (IWRM) و هدف ششم توسعه پایدار (SDG 6) است. یافته‌ها نشان می‌دهند که این ادغام هم با چالش‌های جدی و هم با فرصت‌های قابل توجهی روبروست.

الف) فرصت‌ها:

اصول و ارزش‌های اخلاقی دینی می‌توانند به شرح زیر در عمق‌بخشی و کارآمدسازی حکمرانی آب در جوامع دینی مؤثر واقع شوند:

۱. ایجاد ضمانت اجرای درونی و اخلاقی: با وجود پیشرفت‌های فناورانه و رویکردهای مدیریتی نظیر IWRM، بسیاری از این راهکارها فاقد بنیان‌های اخلاقی عمیق هستند که رفتارهای پایدار را در سطوح فردی و اجتماعی نهادینه سازند (Gottlieb, 2020; Tomalin & Haustein, 2022). کند و حفاظت از منابع آب را از یک وظیفه قانونی به یک تکلیف دینی، وجدانی و اخلاقی تبدیل نماید؛ به‌گونه‌ای که شهروندان حتی بدون نظارت مستقیم دولتی، خود را موظف به مدیریت درست مصرف آب بدانند و دیگران را نیز به این امر تشویق کنند.
۲. مشروعیت‌بخشی و بسیج اجتماعی: ارزش‌های دینی به سیاست‌های فنی «عمق اخلاقی و مشروعیت فرهنگی» می‌بخشند و مشارکت جوامع مذهبی گسترده (بیش از ۸۰٪ جمعیت جهان) را جلب می‌کنند. (UNEP, 2024)
۳. پر کردن خلأ انگیزشی: رویکردهای فنی-اقتصادی اغلب در ایجاد انگیزه درونی ناتوان‌اند؛ اخلاق دینی با تکیه بر مفاهیمی چون امانت، شفقت و تقوا این خلأ را پر می‌کند.
۴. چارچوب برای عدالت بین‌نسلی: مفاهیمی مانند «امانت الهی» در اسلام، «Tikkun Olam» در یهودیت و «هفت نسل» در سنت‌های بومی، مبنای هنجاری قدرتمندی برای محدود کردن توسعه افسارگسیخته و دفاع از حقوق نسل‌های آینده فراهم می‌کنند.

ب) الگوهای نوظهور موفق:

نمونه‌های عینی مانند سیستم «حما» در عمان، کمپین «گانگوی پاک» در هند، و اعطای شخصیت حقوقی به رودخانه Whanganui در نیوزیلند (Te Awa Tupua Act 2017) نشان می‌دهند که حکمرانی ترکیبی (یعنی تلفیق دانش بومی) دینی با دانش علمی مدرن می‌تواند راه‌حل‌های مقاوم‌تر و پذیرفته‌شده‌تری ایجاد کند. این موارد گواه بر امکان و اثربخشی ادغام هستند، مشروط به وجود اراده سیاسی و ظرفیت نهادی مناسب.

ج. چالش‌ها:

با وجود فرصت‌ها، این ادغام با چالش‌های جدی مواجه است:

- چندصدایی درون‌دینی: در هر سنت تفاسیر متعارضی وجود دارد که دستیابی به مرجعیت یک‌صدایی برای سیاست‌گذاری را دشوار می‌سازد.
- سکولاریسم نهادینه: نهادهای جهانی و ملی آب عمدتاً بر پارادایم‌های علمی-اقتصادی استوارند و ممکن است در برابر زبان دینی مقاومت نشان دهند (Köhren et al., 2023).
- خطر ابزاری شدن: استفاده صوری و تبلیغاتی از مفاهیم دینی بدون تعهد واقعی، می‌تواند به بی‌اعتمادی و بی‌اثری منجر شود.
- عدم تطابق مقیاس: اصول اوستروم عمدتاً برای جوامع محلی طراحی شده‌اند، در حالی که ادیان جهانی دارای ساختارهای سلسله‌مراتبی و فراملی هستند؛ بنابراین کاربرد این تلفیق نیازمند تطبیق و احتیاط نظری است.
- افول باورهای دینی: آموزه‌های دینی زمانی تأثیرگذارند که شهروندان به آن‌ها اعتقاد قلبی داشته باشند. در جوامعی که باورهای دینی رو به افول است، جایگاه دین به عنوان ضمانت اجرای اخلاقی نیز تضعیف می‌شود.

د) جمع‌بندی عملیاتی:

سه سطح تحول با تکیه بر فرصت‌ها و الگوهای موفق پیش‌گفته و با آگاهی از چالش‌های موجود، می‌توان اصول اخلاقی مشترک را در سه سطح متمایز حکمرانی عملیاتی کرد:

- سطح سیاست‌گذاری کلان (استفاده از اصل تقدس و عدالت برای مشروعیت‌بخشی به قوانین ملی و ارزیابی‌های محیط‌زیستی)،
- سطح نهادی (تقویت نظارت مشارکتی از طریق هماهنگی نهادهای دینی و دولتی، به‌ویژه در مناطق روستایی و حاشیه‌ای)،
- سطح فردی و اجتماعی (تبدیل حفاظت از آب به یک تکلیف معنوی برای ایجاد انگیزه درونی پایدارتر).

موفقیت این سطوح منوط به طراحی سازوکارهای شفاف، پاسخگو و مشارکتی است که بتوانند اصول اخلاقی را از سطح گفتار به اجرا منتقل کنند. جدول (۴) خلاصه‌ای از توصیه‌های سیاستی را ارائه می‌دهد.

جدول ۴. توصیه‌های سیاستی برای عملیاتی‌سازی اصول اخلاقی دینی در حکمرانی آب

سطح مداخله	اقدام مشخص	شرط قابلیت اجرا
سیاست‌گذاری ملی	تدوین منشور اخلاقی-دینی آب با مشارکت نهادهای دینی رسمی	وجود شوراهای فتوا/مراجع دینی فعال
نهادسازی	ایجاد واحدهای مشترک دینی-دولتی برای نظارت بر منابع آب	اراده سیاسی و ظرفیت نهادی
نظارت محلی	احیای نهادهای سنتی (حما، پانچایت، شورای بزرگان) با پشتیبانی قانونی	ساختار قبیله‌ای یا مذهبی فعال در سطح محلی
اصلاح رفتار	گنجاندن آموزه‌های دینی در برنامه‌های درسی و خطبه‌های جمعه زیست‌محیطی	همکاری نهادهای آموزشی و دینی
عدالت بین‌نسلی	الزام ارزیابی «تأثیر معنوی» در پروژه‌های بزرگ آبی	اصلاح قوانین ملی و پذیرش تکثر هنجاری

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

این پژوهش با رویکرد تطبیقی نشان داد بحران جهانی آب، فراتر از ابعاد فنی و مدیریتی، ریشه در ابعاد اخلاقی، فرهنگی و ارزشی رابطه انسان با طبیعت دارد. بررسی شش سنت دینی حاکی از وجود اصول اخلاقی مشترک شامل تقدس حیات، امانت‌داری، عدالت، پرهیز از اسراف و حفاظت از طبیعت است که می‌توانند به عنوان مکملی هنجاری در کنار ابزارهای فنی و اقتصادی، پایداری و مشروعیت اجتماعی سیاست‌های آبی را تقویت کنند.

نوآوری اصلی پژوهش در ارائه چارچوب تحلیلی-تطبیقی تلفیقی است که اصول اخلاقی ادیان را با حکمرانی چندسطحی اوستروم ترکیب کرده و امکان گفت‌وگوی نظام‌مند میان دانش مدرن و میراث معنوی را فراهم می‌سازد. این پژوهش یکی از معدود مطالعات تطبیقی نظام‌مند است که ضمن استخراج اصول اخلاقی مشترک از شش سنت دینی، قابلیت ترجمه آن‌ها را به زبان عملی حکمرانی نشان می‌دهد و بر خلاف پژوهش‌های پیشین که بیشتر توصیفی بودند، چارچوبی برای سیاست‌گذاری مشارکتی ارائه می‌کند. مهم‌ترین دستاورد نظری، کشف همپوشانی قابل توجه میان سنت‌های دینی و اصول حکمرانی منابع مشترک در سطح کارکردهای اجتماعی و نهادی است. ارزش‌هایی چون امانت‌داری، منع اسراف و عدالت می‌توانند به عنوان زیرساخت‌های فرهنگی، نوعی «سرمایه اخلاقی» ایجاد کنند که هزینه‌های نظارت و اجرای قوانین را کاهش می‌دهد. بنابراین، ادیان و سنت‌های بومی را نباید جایگزین نظام‌های مدرن، بلکه مکمل آنها در ایجاد مشروعیت اجتماعی و انگیزه درونی دانست. بدین ترتیب، در پاسخ به پرسش محوری پژوهش، اصول اخلاقی مشترک یادشده می‌توانند با پر کردن خلأ انگیزشی و مشروعیت‌بخشی فرهنگی، کارآمدی چارچوب‌هایی مانند IWRM و SDG 6 را به طور معناداری افزایش دهند.

با این حال، ظرفیت اخلاقی ادیان در عمل همواره با چالش‌هایی چون ضعف نهادی، تفسیر گزینشی متون و فشارهای ساختاری روبه‌رو بوده است. مسئله اصلی نه فقدان منابع اخلاقی، بلکه نبود سازوکارهای شفاف و مشارکتی برای ترجمه این اصول به سیاست‌های اجرایی است. نمونه‌های موفق مانند شخصیت حقوقی رودخانه‌ها در نیوزیلند (Te Awa Tupua Act 2017) و نظام حما در عمان نشان می‌دهند که این ترجمه نهادی امکان‌پذیر است، مشروط به گفت‌وگوی برابر میان دانش دینی، بومی و علمی و اراده سیاسی برای پذیرش تکثر هنجاری.

پژوهش حاضر عمدتاً بر تحلیل متون ثانویه متمرکز بوده و فاقد داده‌های میدانی است. به دلیل تنوع درونی سنت‌ها، نتایج بیانگر الگوهای کلی هستند و ممکن است تفاسیر محلی را به طور کامل پوشش ندهند. با این حال، پایایی تحلیل با کدگذاری دوگانه تقویت شده است. این مطالعه ادعا نمی‌کند اخلاق دینی به تنهایی می‌تواند چالش‌های مدیریت آب را حل کند، بلکه بر نقش تکمیلی آن در کنار رویکردهای فنی، حقوقی و نهادی تأکید دارد.

مسیرهای پژوهشی آینده باید شامل مطالعات مردم‌نگارانه در جوامع دینی، ارزیابی سیاست‌های مبتنی بر دین، تحلیل تطبیقی کشورهای دارای ادغام ارزش‌های دینی، و توسعه چارچوب‌های میان‌رشته‌ای در تقاطع الهیات، حقوق و اقتصاد بوم‌شناختی باشد. همچنین امکان ایجاد نهادهای میان‌ادیانی برای حکمرانی آب می‌تواند دیپلماسی محیط‌زیستی را تقویت کند.

در سطح سیاست‌گذاری، تدوین منشورهای اخلاقی-دینی آب، ایجاد واحدهای تخصصی دینی در دستگاه‌های اجرایی، بهره‌گیری از اصول فقهی در قوانین محیط‌زیست و ادغام ارزش‌های معنوی در ارزیابی طرح‌های توسعه توصیه می‌شود. در آموزش و پژوهش، توسعه رشته‌های الهیات زیست‌محیطی و حقوق آب و حمایت از پژوهش‌های تطبیقی ضروری است. در جامعه مدنی، احیای نظام‌های سنتی مدیریت آب، تقویت ابتکارات بین‌ادیانی و ایجاد نهادهای وقفی مرتبط با آب می‌تواند به ارتقای حکمرانی پایدار آب کمک کند.

ملاحظات اخلاقی

حامی مالی

این پژوهش هیچ گونه حمایت مالی خارجی دریافت نکرده است.

مشارکت نویسندگان

نویسندگان به طور مساوی در کلیه مراحل طراحی و انجام پژوهش، گردآوری داده‌ها، تجزیه و تحلیل آماری داده‌ها، تحلیل و تفسیر اطلاعات و نتایج، تهیه پیش‌نویس مقاله، بررسی و کنترل نتایج، اصلاح، بازبینی و نهایی‌سازی مقاله مشارکت داشتند.

اعلامیه هوش مصنوعی مولد و فناوری‌های مبتنی بر هوش مصنوعی در فرایند نگارش

نویسندگان در حین آماده‌سازی این نسخه، از ChatGPT (OpenAI) برای ویرایش زبانی و اصلاح ساختار متن کمک گرفته‌اند. همه‌ی پیشنهادهای ارائه‌شده، به‌طور انتقادی توسط نویسندگان بازبینی، اصلاح و تأیید شده‌اند و مسئولیت کامل محتوای نهایی بر عهده‌ی ایشان است.

بیانیه دسترسی به داده‌ها

داده‌هایی پژوهش حاضر از طریق درخواست از نویسندگان قابل دسترسی است.

سپاسگزاری

از داوران محترم به خاطر ارائه نظرهای ساختاری و علمی سپاسگزاری می‌شود.

پیروی از اصول اخلاق پژوهش

نویسندگان اصول اخلاقی را در انجام و انتشار این پژوهش علمی رعایت نموده‌اند و این موضوع مورد تأیید همه آنهاست.

تعارض منافع

بنا بر اظهار نویسندگان این مقاله تعارض منافع ندارد.

فهرست منابع

کتاب مقدس

۱. قرآن کریم.
۲. انجیل (کتاب مقدس) (عهد عتیق و جدید، نسخه استاندارد NRSV).
۳. تورات.

منابع فارسی

۱. باقی، عمادالدین. (۱۳۸۶). مرجعیت شـورایی یا شـورای فتـوا. شـهـرند (۱۶). لینک دسترسی: <https://www.ensani.ir/fa/article/45683/>
۲. رضائی‌راد، عبدالحسین (۱۳۸۹ ش). گستره کارآمدی قاعده فقهی لاضرر. فصلنامه علمی-پژوهشی حقوق اسلامی، شماره ۲۵، ص ۶۳-۹۰.

منابع عربی

۱. ابن اخوه، م. ب. م. (۱۹۷۶). معالم القربۃ فی أحكام الحسبۃ (م. شعبان و ص. عیسی، محققان). الهیئه المصریه العامه للكتاب.
۲. ابن زهره حلبی، ح. ب. ع. (۱۴۱۷ ق). غنیة النزوع الی علمی الاصول و الفروع (ج اول). مؤسسه امام صادق (ع).
۳. ابن قدامه مقدسی، ع. ب. ا. (۱۴۰۸ ق). المغنی (ج سوم). دار احیاء التراث العربی.
۴. احمد بن حنبل. (بی تا). مسند الامام احمد بن حنبل. دار صادر.
۵. انصاری، م. ب. م. ا. (۱۳۷۴ ق). فرائد الاصول (المسائل). انتشارات مصطفوی.
۶. انصاری، م. ب. م. ا. (۱۴۴۱ ق). مکاسب (دوره ۶ جلدی). کنگره شیخ انصاری.
۷. بخاری، م. ب. م. ا. (۱۳۹۱ ق). صحیح البخاری. مکتبه البشیری.
۸. تمیمی آمدی، ع. ب. م. (۱۳۹۵ ش). غرر الحکم و درر الکلم. مؤسسه فرهنگی دارالحديث.
۹. حر عاملی، م. ب. ح. (۱۴۰۹ ق). وسائل الشیعۃ الی تحصیل مسائل الشریعه (ج سوم، ۲۵ جلد). دار احیاء التراث العربی.
۱۰. حلی (علامه حلی)، ح. ب. ی. ب. م. (۱۳۷۱ ش). تذکره الفقهاء (ج اول، جلد ۱). مؤسسه آل البیت (ع). دار احیاء التراث.
۱۱. روحانی قمی، س. م. (۱۴۱۳ ق). منتهی الاصول (القواعد الفقهیه). چاپخانه امیر.
۱۲. سیوری (فاضل مقداد)، م. ب. ع. (۱۴۱۵ ق). کنز العرفان فی فقه القرآن. انتشارات مرتضوی.
۱۳. طباطبایی یزدی، س. م. ک. (۱۴۱۳ ق). العروة الوثقی (ج اول). کتابفروشی اسلامی.
۱۴. طوسی، م. ب. ح. (۱۴۰۷ ق). الخلاف (ج دوم، جلد ۱). مؤسسه انتشارات اسلامی.
۱۵. مجلسی، م. ب. م. ت. (۱۴۰۳ ق). بحار الانوار (ج دوم). مؤسسه الوفاء.
۱۶. مکارم شیرازی، ن. (۱۴۱۰ ق). القواعد الفقهیه (جلد ۲). مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع).
۱۷. نوری طبرسی، م. ح. (۱۳۲۰ ق). مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (چاپ سنگی). (بی ناشر).

References

Abd-Elsalam, A. M. F., & Binay, S. (2024). Sustainable Development in Islamic Theology: From Occasion-Driven Approaches to a Comprehensive Understanding of Sustainability Using the Example of Water-Related Fatwas in Jordan. *Religions* 2024, Vol. 15, Page 1487, 15(12), 1487. <https://doi.org/10.3390/REL15121487>

- Abumoghli, I. (2024). The Role of Religions, Values, Ethics, and Spiritual Responsibility in Environmental Governance and Achieving the Sustainable Development Agenda. *Religion and Development*, 2(3), 485–495. <https://doi.org/10.30965/27507955-20230008>
- Acharibasam, J. B., Riley, K., Datta, R., McKenzie, E. D., & Favel, E. V. (2024). Rethinking Water Governance in the Saskatchewan River Delta Through Indigenous Relational Worldviews. *Australian Journal of Environmental Education*, 40(3), 487–502. <https://doi.org/10.1017/AEE.2024.19>
- Agoramoorthy, & Govindasamy. (2021). *Sustainable Development: The Power of Water to Ease Poverty and Enhance Ecology*. Daya Publishing House.
- Aḥmad ibn Ḥanbal, ‘A. (n.d.). *Musnad al-Imām Aḥmad ibn Ḥanbal*. Dār Ṣādir. (Original work published c. 830 CE) [in Arabic]
- Al-Anṣārī, M. b. M. A. (1374 AH [1954/1955 CE]). *Farā’id al-uṣūl (al-Rasā’il)*. Mu’assisah-yi Intishārāt-i Muṣṭafawī. (Original work published c. 1860 CE) [in Arabic]
- Al-Anṣārī, M. b. M. A. (1441 AH [2019/2020 CE]). *Makāsib* (6 vols.). Kungrih-yi Shaykh Anṣārī (Majma’ al-Fikr al-Islāmī). (Original work published c. 1860 CE) [in Arabic]
- Al-Bukhārī, M. b. I. (1391 AH [1971/1972 CE]). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī*. Maktabat al-Bushrā. (Original work published c. 850 CE) [in Arabic]
- Al-Ḥillī (‘Allāmah al-Ḥillī), Ḥ. b. Y. b. M. (1371 SH [1992/1993 CE]). *Tadhkirat al-fuqahā’* (1st ed., Vol. 1). Mu’assasat Āl al-Bayt (‘A) li-Ihyā’ al-Turāth. (Original work published c. 1325 CE) [in Arabic]
- Al-Ḥurr al-‘Āmilī, M. b. Ḥ. (1409 AH [1988/1989 CE]). *Wasā’il al-Shī’ah ilā taḥṣīl masā’il al-sharī’ah* (3rd ed., 25 vols.). Dār Ihyā’ al-Turāth al-‘Arabī. (Original work published 1690 CE) [in Arabic]
- Alley, K. D. (2002). *On the Banks of the Gāngā: When Wastewater Meets a Sacred River*. The University of Michigan Press. <https://books.google.com/books?id=gVOrYDX8KdUC&printsec=frontcover#v=onepage&q&f=false>
- Al-Majlisī, M. B. b. M. T. (1403 AH [1982/1983 CE]). *Bihār al-anwār* (2nd ed.). Mu’assasat al-Wafā’. (Original work published 1690 CE) [in Arabic]
- Al-Nūrī al-Ṭabrisī, M. Ḥ. (1320 AH [1902/1903 CE]). *Mustadrak al-wasā’il wa-mustanbaṭ al-masā’il* (Lithographic ed.). (n.p.). (Original work published c. 1902 CE) [in Arabic]
- Al-Sayūrī (al-Fāḍil al-Miqdād), M. b. ‘A. (1415 AH [1994/1995 CE]). *Kanz al-irfān fī fiqh al-Qur’ān*. Intishārāt-i Murtaḍawī. (Original work published c. 1423 CE) [in Arabic]
- Al-Ṭabāṭabā’ī al-Yazdī, S. M. K. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Al-Urwah al-wuthqā* (1st ed.). Kitābfurūshī-yi Islāmī. (Original work published c. 1919 CE) [in Arabic]
- Al-Tamīmī al-Āmidī, ‘A. al-W. b. M. (1395 SH [2016/2017 CE]). *Ghurur al-ḥikam wa-durar al-kalim*. Mu’assasah-yi Farhangī-yi Dār al-Ḥadīth. (Original work published c. 1100 CE) [in Arabic]
- Al-Ṭūsī, M. b. Ḥ. (1407 AH [1986/1987 CE]). *Al-Khilāf* (2nd ed., Vol. 1). Mu’assasat al-Intishārāt al-Islāmī. (Original work published c. 1060 CE) [in Arabic]
- Attala, L. (2016). Bodies of water: Exploring water flows in rural Kenya. 2016, Vol. , Pages: 95--116, 95–116. <https://doi.org/10.4324/9781315673851-13>
- Bagader, A. A., El-Chrazi El-Sabbagh, A. T., Izzi-Deen Samarrai, M. Y., & Llewellyn, O. A. (1994). *Environmental protection in Islam* (2nd ed.). IUCN. <https://www.ecolex.org/details/literature/environmental-protection-in-islam-2nd-revised-edition-mon-057114/>
- Baker, J. Mark. (2005). *The Kuhls of Kangra: Community-Managed Irrigation in the Western Himalaya (Culture, Place, and Nature)*. University of Washington Press.
- Baqir, E. (1386 AP [2007]). Marj’iyat-i shūrāyī yā shūrā-yi fatwā [Council-based authority or fatwa council]. *Shahrvand*, (16). <https://www.ensani.ir/fa/article/45683/> [in Persian]
- Bauckham, R. (2010). *Bible and ecology: rediscovering the community of creation*. Darton, Longman & Todd. <https://torl.biblioboard.com/content/98578787-ea4c-44fd-8833-ef81bcbb9890>
- Beresford, M., Adams, E., Budds, J., Harris, L. M., Jepson, W., Marley, T., Nguyen, C., Pearson, A., Roque, A. D., Rosinger, A. Y., Shah, S. H., Stellbauer, M., & Wutich, A. (2024). Can household water sharing advance water security? An integrative review of water entitlements and entitlement failures. *Environmental Research Letters*, 20(1), 013003. <https://doi.org/10.1088/1748-9326/AD9851>

- Bernstein, E. (2000). *Ecology & the Jewish spirit : where nature and the sacred meet*. Jewish Lights Publication.
- Blair, H. (2023). Saving India's rivers: Ecology, civil society, religion, and legal personhood. *World Development Sustainability*, 3. <https://doi.org/10.1016/j.wds.2023.100068>
- Bleich, J. David. (1998). *Bioethical dilemmas : a Jewish perspective*. Ktav Pub. House.
- Bond, C. (2001). Monastic Water Management in Great Britain: a Review. In *Monastic Archaeology: Papers on the Study of Medieval Monasteries* (pp. 88–136). Oxbow Books. <https://research-information.bris.ac.uk/en/publications/monastic-water-management-in-great-britain-a-review/>
- Brown, C., Volk, F., & Wallsgrove, R. (2023). Distortive Assumptions in the Literature on White's Thesis: Toward Theologically Sensitive Measures of Dominion and Stewardship Ideology. *Journal of Psychology and Theology*, 51(1), 102–121. <https://doi.org/10.1177/009164712111068044;PAGE:STRING:ARTICLE/CHAPTER>
- Buswell, R. E. ., & Lopez, D. S. . (2013). *The Princeton dictionary of Buddhism*. Princeton University Press. https://books.google.com/books/about/The_Princeton_Dictionary_of_Buddhism.html?id=EGmYDwAAQBAJ
- Catholic Church. (1997). *Catechism of the Catholic Church* (2nd ed.). Libreria Editrice Vaticana. <https://usccb.cld.bz/biKVZZu/1/>
- Collins, T., & Esterling, S. (2019). *FLUID PERSONALITY: INDIGENOUS RIGHTS AND THE TE AWA TUPUA (WHANGANUI RIVER CLAIMS SETTLEMENT) ACT 2017 IN AOTEAROA NEW ZEALAND*. <https://perma.cc/85XZ-GGKV>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). Basics of Qualitative Research (3rd ed.): Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory. In *Basics of Qualitative Research (3rd ed.): Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (3rd ed.). SAGE Publications, Inc. <https://doi.org/10.4135/9781452230153>
- Corte Constitucional de Colombia. (2016). *Sentencia de la Corte Constitucional de Colombia (T-622 de 2016) | Observatorio del Principio 10*. <https://observatoriop10.cepal.org/es/jurisprudencia/sentencia-la-corte-constitucional-colombia-t-622-2016>
- Cosgrove, W. J., & Loucks, D. P. (2015). Water management: Current and future challenges and research directions. *Water Resources Research*, 51(6), 4823–4839. <https://doi.org/10.1002/2014WR016869;PAGE:STRING:ARTICLE/CHAPTER>
- Cox, M., Arnold, G., & Tomás, S. V. (2010). A review of design principles for community-based natural resource management. *Ecology and Society* 15(4): A Review of Design Principles for Community-based Natural Resource Management.
- Darlington, S. M. (2012). *The Ordination of a Tree: The Thai Buddhist Environmental Movement*. State University of New York Press. <https://sunypress.edu/Books/T/The-Ordination-of-a-Tree>
- Dellapenna, J. W., & Gupta, J. (2009). The Evolution of the Law and Politics of Water. In J. W. Dellapenna & J. Gupta (Eds.), *The Evolution of the Law and Politics of Water*. Springer Netherlands. <https://doi.org/10.1007/978-1-4020-9867-3>
- Denysenko, N. E. (2012). *The Blessing of Waters and Epiphany The Eastern Liturgical Tradition*.
- Döring, S., & Kim, K. (2025). Streams of contestation, streams of cooperation: Toward a research agenda on water and peace. *Environment and Security*, 3(4), 405–425. <https://doi.org/10.1177/27538796251390045>
- Ellingson, Stephen. (2016). *To care for creation : the emergence of the religious environmental movement*. The University of Chicago Press.
- Eom, K., & Ng, S. T. (2023). The Potential of Religion for Promoting Sustainability: The Role of Stewardship. *Topics in Cognitive Science*, 15(3), 480–499. <https://doi.org/10.1111/tops.12641>
- FAO. (2023). *Clean water and sanitation*. <https://www.fao.org/family-farming/detail/en/c/1634522>

- Faruqi, N. I., Biswas, A. K., & Bino, M. J. (2001). *Water Management in Islam*. United Nations University Press.
- FRANCIS, P. (2015). *Laudato si'*. Vatican Press. https://www.vatican.va/content/francesco/en/encyclicals/documents/papa-francesco_20150524_enciclica-laudato-si.html
- Gabriel, A. K. . (2014). *Barth's doctrine of creation : creation, nature, Jesus, and the Trinity*. Cascade Books. <https://wipfandstock.com/9781620329542/barths-doctrine-of-creation/>
- Gagnon, V. (2023). "WATER AND ALL MY RELATIONS": REIMAGINING INDIGENOUS WATER JUSTICE FOR SEVEN GENERATIONS. *Human Organization*, 82(3), 274. <https://doi.org/10.17730/1938-3525-82.3.274>
- Gerten, D., & Bergmann, S. (Eds.). (2012). *Religion in Environmental and Climate Change : Suffering, Values, Lifestyles* (1st ed.). Bloomsbury Academic. <https://doi.org/10.5040/9781472549266>
- Gethin, R. (1998). The Foundations of Buddhism. In *History*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-foundations-of-buddhism-9780192892232>
- Ghunmi, L. A., Avdukic, A., Ghunmi, D. A., & Khaleel, F. (2025). Water governance and sustainability: an Islamic moral economy perspective on circular resource use. *Discover Sustainability* 2025 6:1, 6(1), 1126-. <https://doi.org/10.1007/S43621-025-01961-9>
- Gombrich, R. F. (1996). *How Buddhism Began: The Conditioned Genesis of the Early Teachings* (1st ed.). <https://www.routledge.com/How-Buddhism-Began-The-Conditioned-Genesis-of-the-Early-Teachings/Gombrich/p/book/9780415371230>
- Gottlieb, R. S. (2019). Morality and the Environmental Crisis. In *Morality and the Environmental Crisis*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316493085>
- Hackett, C., Stonawski, M., Tong, Y., Kramer, S., Shi, A. F., & Fahmy, D. (2025). *How the Global Religious Landscape Changed From 2010 to 2020*. Pew Research Center. <https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/how-the-global-religious-landscape-changed-from-2010-to-2020/>
- Hashmi, S. M.-H., Safoora, G., Abiden Malik, Z. U., & Noor Hassan Hashmi, S. U. (2024). The Potential Of Islamic Teachings To Support Global Water Sustainability Initiatives. *Migration Letters*, 21(S11), 743–752. <https://migrationletters.com/index.php/ml/article/view/10780>
- Hillel, Daniel. (1994). *Rivers of Eden : the struggle for water and the quest for peace in the Middle East*. Oxford University Press.
- Ibn al-Ukhuwwah, M. b. M. (1976). *Ma 'ālim al-qurbah fī aḥkām al-ḥisbah* (M. Sha 'bān & S. 'Īsā, Eds.). Al-Hay'ah al-Miṣriyah al-Āmmah lil-Kitāb. (Original work published c. 1329 CE) [in Arabic]
- Ibn Qudāmah al-Maqdisī, A. b. A. (1408 AH [1987/1988 CE]). *Al-Mughnī* (3rd ed.). Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. (Original work published c. 1200 CE) [in Arabic]
- Ibn Zuhrah al-Halabī, Ḥ. b. 'A. (1417 AH [1996/1997 CE]). *Ghunyat al-nuzū' ilā 'ilmay al-uṣūl wa-al-furū'* (1st ed.). Mu'assasat al-Imām al-Ṣādiq ('A). (Original work published c. 1100 CE) [in Arabic]
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC). (2023). *Climate Change 2022 – Impacts, Adaptation and Vulnerability*. In *Climate Change 2022 – Impacts, Adaptation and Vulnerability*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009325844>
- Jamison, S. W., & Brereton, P. (2014). *The Rigveda*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/the-rigveda-9780199370184?cc=ir&lang=en&>
- Jenkins, W., Tucker, M. E., & Grim, J. (2017). *Routledge Handbook of Religion and Ecology*. Routledge. <https://www.routledge.com/Routledge-Handbook-of-Religion-and-Ecology/Jenkins-Tucker-Grim/p/book/9781138315938>
- Johnston, M. (1978). Giriama reconciliation. *African Law Studies*, (16), 92–130.

- Kaitiakitanga (Wai 2358). (2012). *National Freshwater and Geothermal Resources*. Waitangi Tribunal. <https://waitangitribunal.govt.nz/inquiries/kaupapa-inquiries/freshwater>
- Kamali, M. H. (1991). *Principles of Islamic Jurisprudence*. Islamic Texts Society.
- Kelly, I. (2020). Does Self-Determination Flow from the Conferral of Legal Personhood on Te Awa Tupua? *Te Tai Haruru Journal of Māori and Indigenous Issues*, 84(7). <https://www.nzlii.org/nz/journals/TaiHaruruJI/2020/7.html>
- Khalid, F. (2019). *Signs on the earth : Islam, modernity and the climate crisis*. Kube Publishing Ltd.
- Köhrensen, J., Blanc, J., & Huber, F. (2023). *Religious environmental activism: Emerging conflicts and tensions in earth stewardship*. Routledge. <https://www.routledge.com/Religious-Environmental-Activism-Emerging-Conflicts-and-Tensions-in-Earth-Stewardship/Kohrsen-Blanc-Huber/p/book/9781032396873>
- Koodamara, N. K., Hasanadka, P., Kumar Koodamara, N., & Narayanan, S. L. (2025). Thematic insights into the relationship between religiosity and sustainability. *Discover Sustainability* 2025 7:1, 7(1), 134-. <https://doi.org/10.1007/S43621-025-02455-4>
- Lightfoot, D. R. (1996). Moroccan khettara: Traditional irrigation and progressive desiccation. *Geoforum*, 27(2), 261–273. [https://doi.org/10.1016/0016-7185\(96\)00008-5](https://doi.org/10.1016/0016-7185(96)00008-5)
- Liu, Y., Run, P., & Beliatte, M. (2025). Eco-Sattva: a Buddhist response to the plastic waste crisis in Thailand. *Frontiers in Psychology*, 16, 1482883. <https://doi.org/10.3389/FPSYG.2025.1482883/TEXT>
- Llewellyn, O. A.-R. (2003). *The Basis for a Discipline of ISLAMIC ENVIRONMENTAL LAW*.
- Lynn White, Jr. (1967). *The Historical Roots of Our Ecologic Crisis* (Vol. 155). Science. <https://www.jstor.org/stable/1720120>
- Makārim Shīrāzī, N. (1410 AH [1989/1990 CE]). *Al-Qawā'id al-fiqhīyah* (Vol. 2). Madrasat al-Imām 'Alī ibn Abī Tālib ('A). (Original work published c. 1990 CE) [in Arabic]
- Mangunjaya, F. M., & Praharawati, G. (2019). Fatwas on Boosting Environmental Conservation in Indonesia. *Religions* 2019, Vol. 10, Page 570, 10(10), 570. <https://doi.org/10.3390/REL10100570>
- McAnally, E. (2019). *Loving Water across Religions* (Vol. 2019). Orbis books. https://orbisbooks.com/products/loving-water-across-religions?srsItd=AfmBOoobSRMWU2O18K40WE48aQiSdpPHDQ7Is1h0IS_p27adrBxV_a-H
- McGregor, D. (2021). Indigenous Knowledge Systems in Environmental Governance in Canada. *KULA: Knowledge Creation, Dissemination, and Preservation Studies*, 5(1), 1–10. <https://kula.uvic.ca/index.php/kula/article/view/148/276>
- Menatizadeh, M., Ataei, P., Karimi, H., & Khoshnodifar, Z. (2024). The Role of Water Ethics in the Development of Water Conservation Behaviors. *Water Conservation Science and Engineering* 2024 9:2, 9(2), 88-. <https://doi.org/10.1007/S41101-024-00318-Z>
- Mufid, A., Massoweang, A. K., Mujizatullah, M., & Muslim, A. (2023). A religious discourse on water and environmental conservation issues: An interfaith approach. *Verbum et Ecclesia*, 44(1). <https://doi.org/10.4102/ve.v44i1.2822>
- National Council of the Churches of Christ in the USA. (2021). *The Holy Bible: New Revised Standard Version Updated Edition*. Friendship Press. <https://www.bible.com/versions/3523?returnTo=GEN.2>
- Nhat Hanh, T. (2008). *The world we have : a Buddhist approach to peace and ecology*. Parallax Press.
- Nhat Hanh, T. (2013). *Love letter to the Earth*. Parallax Press.
- Oleson, J. P. (2018). Strategies for Water Supply in Arabia Petraea during the Nabataean through Early Islamic Periods: Local Adaptations of the Regional “Technological Shelf.” *Edition Topoi / Exzellenzcluster Topoi*, 17–42. <https://doi.org/https://doi.org/10.17171/3-53>

- Olivelle, Patrick. (1998). *The early Upanisads : annotated text and translation*. Oxford University Press.
- Olivelle, Patrick. (2005). *Manu's code of law : a critical edition and translation of the Manava-Dharmasastra*. Oxford University Press. <https://global.oup.com/academic/product/manus-code-of-law-9780195171464>
- Online Responsa Project - vast Jewish sources*. (n.d.). Bar-Ilan University. Retrieved June 2, 2026, from <https://www.responsa.co.il/home.en-US.aspx>
- Ostrom, E. (1990). *Governing the commons: The evolution of institutions for collective action*. Cambridge University Press. <https://www.cambridge.org/core/books/governing-the-commons>
- Ostrom, E. (2010). Polycentric systems for coping with collective action and global environmental change. *Global Environmental Change*, 20(4), 550–557. <https://doi.org/10.1016/j.gloenvcha.2010.07.004>
- Pali Text Society*. (n.d.). Retrieved June 4, 2026, from <https://palitextsociety.org/>
- PEW. (2025). *How the Global Religious Landscape Changed From 2010 to 2020*. <https://www.pewresearch.org/religion/2025/06/09/how-the-global-religious-landscape-changed-from-2010-to-2020/>
- Phra Paisal Visalo. (n.d.). *Environmental conservation*. Retrieved June 4, 2026, from <https://pasukato.org/>
- Rao, M. S. A. (1970). *Urbanization and social change; a study of a rural community on a metropolitan fringe*. Orient Longmans. <https://search.worldcat.org/title/Urbanization-and-social-change-a-study-of-a-rural-community-on-a-metropolitan-fringe/oclc/1491233574>
- Rayson, D. (2021). *Bonhoeffer and Climate Change Theology and Ethics for the Anthropocene* (L. L. Rasmussen, Ed.). Fortress Academic. <https://philpapers.org/rec/RAYBAC>
- Rezaei Rad, A. (1389 AP [2010]). Gustarah-yi kārāmādī-yi qā'idah-yi fiqhī-yi lā ḍarar [The scope of efficacy of the legal maxim of “no harm” (La Ḍarar)]. *Islamic Law Journal*, 7(25), 63–90. [in Persian]
- Riany, C. F., Partelow, S., & Nagel, B. (2023). Governance challenges for Indonesian pond aquaculture: a case study of milkfish production in Gresik. *Frontiers in Aquaculture*, 2, 1254593. <https://doi.org/10.3389/FAQUC.2023.1254593/TEXT>
- Rodrigues, A. D., Batista, D., Marques, C., García-Pereda, I., & Puga, J. (2023). The water culture of the Order of Christ in the making of a self-sufficient and sustainable hydric system. *Historia Agraria*, 23(90), 71–102. <https://doi.org/10.26882/HISTAGRAR.090E06D>
- Rūḥānī Qummī, S. M. (1413 AH [1992/1993 CE]). *Muntahā al-uṣūl (al-Qawā'id al-fiqhīyah)*. Chāpkhānah-yi Amīr. (Original work published c. 1970 CE) [in Arabic]
- Sivaraksa, Sulak. (2015). *Conflict, culture, change: engaged buddhism in a globalizing world*. Wisdom Publications.
- Steinsaltz. (2012). *The New Koren Talmud Bavli*. Koren Publishers Jerusalem. <https://steinsaltz.org/daf/cycle2introduction/>
- Sujato, B. (2018). *Vanaropasutta*. Sutta Central. <https://suttacentral.net/sn1.47?view=normal&lang=en>
- Taylor, K. S., Longboat, S., & Grafton, R. Q. (2019). Whose Rules? A Water Justice Critique of the OECD's 12 Principles on Water Governance. *Water 2019*, Vol. 11, Page 809, 11(4), 809. <https://doi.org/10.3390/W11040809>
- Te Awa Tupua (Whanganui River Claims Settlement) Act 2017 (Public Act 2017 No 7). (2017). In *New Zealand Parliament*. New Zealand Parliament. <https://www.legislation.govt.nz/act/public/2017/7/en/latest/#DLM6831464>
- THE CODE OF CANON LAW in English translation*. (1983). The Canon Law Society Trust.

- The Interim Report on the National Freshwater and Geothermal Resources Claim. (2012). In *Waitangi Tribunal*. Waitangi Tribunal. <https://maorilawreview.co.nz/2012/09/maori-rights-in-water-the-waitangi-tribunals-interim-report/>
- The Jewish Publication Society. (1986). *JPS Hebrew-English TANAKH*. Jewish Publication Society. <https://jps.org/books/jps-hebrew-english-tanakh-student-edition/>
- Tomalin, E., Haustein, J., & Kidy, S. (2019). Religion and the Sustainable Development Goals. *The Review of Faith & International Affairs*, 17(2), 102–118. <https://doi.org/10.1080/15570274.2019.1608664>
- Trawick, P. (2002). Water and Power in Highland Peru: The Cultural Politics of Irrigation and Development. *American Anthropologist*, 104(1), 355–356. <https://doi.org/10.1525/AA.2002.104.1.355>
- Tricco, A. C., Lillie, E., Zarin, W., O'Brien, K. K., Colquhoun, H., Levac, D., Moher, D., Peters, M. D. J., Horsley, T., Weeks, L., Hempel, S., Akl, E. A., Chang, C., McGowan, J., Stewart, L., Hartling, L., Aldcroft, A., Wilson, M. G., Garritty, C., ... Straus, S. E. (2018). PRISMA extension for scoping reviews (PRISMA-ScR): Checklist and explanation. *Annals of Internal Medicine*, 169(7), 467–473. <https://doi.org/10.7326/M18-0850>
- Tucker, M. E., & Grim, J. A. (2001). Introduction: The Emerging Alliance of World Religions and Ecology. *Daedalus*, 130(4), 1–22. <https://philpapers.org/rec/TUCITE>
- UNEP. (2023). *Measuring Progress: Water-related ecosystems and the SDGs*.
- UNEP. (2024). *Faith for Earth Coalition*. UN Environment Programme <https://www.unep.org/about-un-environment/faith-earth-initiative>
- UNESCO World Heritage Centre. (2005). *Decision 29 COM 8B.23: Inscription of Osun-Osogbo Sacred Grove (Nigeria) on the World Heritage List*. Frontiers Media SA. <https://doi.org/10.3389/FAQUC.2023.1254593/FULL>
- UNESCO World Water Assessment Programme. (2024). *The United Nations World Water Development Report 2024: water for prosperity and peace*. UNESCO. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000388948>
- UNICEF, & WHO. (2025). *WHO/UNICEF Joint Monitoring Programme for Water Supply, Sanitation and Hygiene Special focus on inequalities Progress on household drinking water, sanitation and hygiene*.
- UN-Water. (2023). *Blueprint for acceleration: sustainable development goal 6 synthesis report on water and sanitation, 2023*. United Nations.
- Vanaropasutta SNI.47*. (n.d.). Retrieved June 4, 2026, from <https://suttacentral.net/sn1.47?view=normal&lang=en>
- Waskow, A. (2011). *Torah of the Earth: Exploring 4,000 Years of Ecology in Jewish Thought*. Jewish Book Council. <https://www.jewishbookcouncil.org/book/torah-of-the-earth-exploring-4000-years-of-ecology-in-jewish-thought>
- WHO. (2023). *WHO Global water, sanitation and hygiene Annual report 2023*.
- Whyte, K. (2020). Indigenous environmental justice : Anti-colonial action through kinship. In *Environmental Justice* (pp. 266–278). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429029585-23>